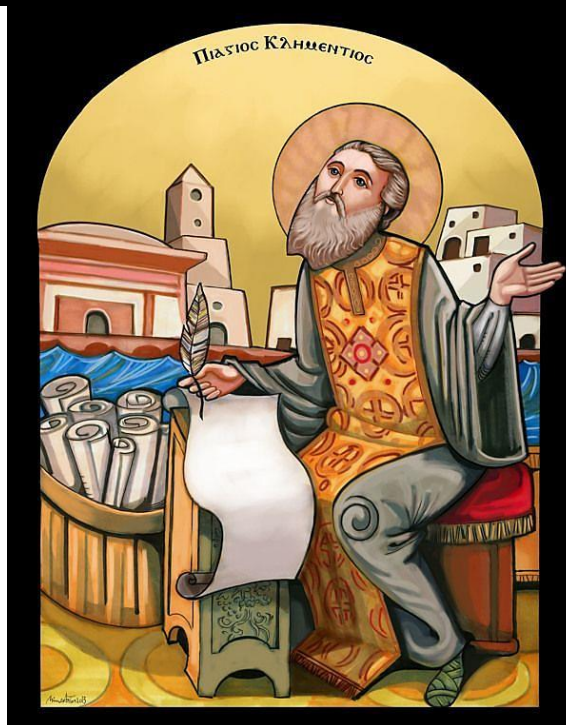

Naam : Lukas Chanan Jansen
Studentnummer : S1056877
Onderwerp : Hermeneutisch Lezen in Levensbeschouwelijk Onderwijs: Een Analyse van de Teksten van Clemens van Alexandrië in het Licht van Quentin Skinner's Methodologie
Cursus : Masterscriptie
Mentor : M. den Dulk
Tweede beoordelaar : V. van Jaarsveld

**Radboud
Universiteit**

Hierbij verklaar en verzeker ik, Lukas Chanan Jansen, dat deze scriptie zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen zijn gebruikt dan die door mij zijn vermeld en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	5
2. Aanleiding	9
3. Theoretisch Kader en Methodologie	11
3.1 - Inleiding.....	11
3.2.1 - Zingevend perspectief.....	12
3.2.2 - Hermeneutisch lezen	14
3.2.3 - Methodologische overwegingen	17
3.3 - Methodologie	19
3.3.1 - Inleiding van de Methodologie	19
Eerste Uitgangspunt van Skinner: Contextualisering	21
3.3.2 - Kader voor Contextualisering.....	21
3.3.3 - Regula Fidei	22
3.3.4 - Apocalyptische Hermeneutiek	22
Tweede Uitgangspunt van Skinner: Coherentie en eenheid van de traditie	24
3.3.5 - Kenmerken voor Apocalyptische Hermeneutiek.....	24
3.3.6 - Het Apocalyptische principe	27
Derde Uitgangspunt van Skinner: In Dialoog treden met de Tekst	30
3.3.7 - Wanneer lezen we Hermeneutisch?	30
3.3.8 - Hermeneutisch onderscheid en nuance voor het begrijpen van Clemens van Alexandrië	30
3.3.9 - Conclusie: Het derde uitgangspunt van Skinner is de bijdrage voor het hermeneutisch lezen van een vroegchristelijke tekst	31
3.4 - Procedure voor interpretatie van 'Quis Dives Salvatur'	32
4. Analyse en Resultaten.....	33
4.1 - Structuur en opbouw van het argument in de tekst	33
4.1.1 - Inleiding van <i>Quis Dives Salvatur</i> (QDS 1-4)	33
4.1.2 - Onderdeel A: <i>Quis Dives Salvatur</i> (QDS 5-26)	34
4.1.3 - Onderdeel B: <i>Quis Dives Salvatur</i> (QDS 27-42)	35

4.2. - Hermeneutisch lezen van de tekst <i>Quis Dives Salvatur</i> na aanleiding van de kenmerken van de Apocayptisch hermeneutische benadering.....	37
4.3 - Vaststellen van het overheersende thema of argument waar de nadruk op ligt in het grootste gedeelte van de tekst.....	39
4.3.1 - Reflectie op het zingevend perspectief van Davidsen.....	40
4.3.2 - Hypothese 1.....	40
4.3.3 - Hypothese 2.....	41
4.3.4 - Hypothese 3.....	42
4.4 - Conclusie op de Onderzoeksvraag.....	43
5. Discussie en Aanbeveling.....	43
Bibliografie.....	47
Bijlage 1. Perspectieven van het vakgebied L&R.....	49

Samenvatting:

Deze masterscriptie onderzoekt hoe het gebruik van historische primaire teksten, met name *'Quis Dives Salvatur'* van Clemens van Alexandrië, kan bijdragen aan de ontwikkeling van hermeneutische leesvaardigheden in levensbeschouwelijk onderwijs, in overeenstemming met de curriculumrichtlijnen van Marcus A. Davidsen. We passen de methoden van Quentin Skinner toe om de verschillen in interpretatie bloot te leggen, de betekenis van de teksten binnen hun historische context te situeren en de tekst als een coherent geheel te benaderen. Uit de bevindingen blijkt dat Skinners benadering een robuust raamwerk biedt voor de interpretatie van religieuze teksten. Het toepassen hiervan genereert waardevolle inzichten voor existentiële reflectie. Het is echter belangrijk om te benadrukken dat Skinners methode geen alomvattende antwoorden biedt op existentiële vraagstukken.

1. Inleiding

Het zingevende perspectief in het curriculumvoorstel van Davidsen.

In het snel veranderende landschap van het levensbeschouwelijk onderwijs biedt het werk van Marcus A. Davidsen nieuwe inzichten en een vernieuwde focus. Als alternatief voor benaderingen die gericht zijn op kennisoverdracht, benadrukt Davidsen het belang van het ontwikkelen van vaardigheden die studenten in staat stellen om fundamentele vragen te formuleren en te onderzoeken. Binnen deze benadering worden 'socialisatie' en 'subjectificatie' voorgesteld als essentiële leerdoelen. Socialisatie verwijst naar de introductie van jongeren in tradities en gemeenschappen, terwijl subjectificatie het individuatieproces beschrijft dat studenten toestaat kritisch en zelfstandig tegenover deze tradities en gemeenschappen te staan.¹

Het werk van Davidsen omvat een curriculumvoorstel voor het levensbeschouwelijk onderwijs, gericht aan het Expertisecentrum Levensbeschouwing en Religie in het Voortgezet Onderwijs (LERVO). Dit voorstel beoogt de identiteit van het levensbeschouwelijk onderwijs te definiëren en de eisen waaraan het moet voldoen te specificeren. Het speerpunt van zijn voorstel voor levensbeschouwelijk onderwijs is de 'hermeneutisch communicatieve leerlijn'.² In

---

¹ Dit zijn termen die afkomstig zijn uit het werk van Gert Biesta, waarin het opdoen van kennis niet enkel dient te leiden tot het aanleren van kennis, vaardigheden en begrip, maar ook tot persoonsvorming. Waarin de leerling in staat wordt gesteld zelfstandig en reflectief om te gaan met verschillende tradities en gemeenschappen. Zie Davidsen Markus A., "Rationale Voor Het Landelijk Kerncurriculum Levensbeschouwing En Religie Van Expertisecentrum LERVO," *Religie & Samenleving*, 2022, pp. 202-203.

² Jos de Pater, "Lesmethodes: Geschiktheid En Bruikbaarheid," in *Handboek Vakdidactiek Levensbeschouwing & Religie*, ed. Monique van Dijk-Groeneboer (Tilburg: Expertisecentrum Levensbeschouwing en Religie in het Voortgezet Onderwijs, 2020), p. 373.

meer toegankelijke termen: 'hermeneutiek', wat verwijst naar de interpretatie van teksten – in deze context, teksten gerelateerd aan religie en wereldbeschouwing. Het 'communicatieve' deel benadrukt de uitwisseling van deze interpretaties met anderen. Studenten leren existentiële en ethische vragen te begrijpen en te herkennen in verschillende contexten, variërend van de zin van het leven, hun eigen leven, tot thema's rondom goed en kwaad, het bestaan van God, menselijke tekortkomingen en de dood. Het doel van het stimuleren van hermeneutisch inzicht is dat studenten hun eigen inzichten en ervaringen met deze onderwerpen kunnen formuleren, kritisch reflecteren en een open dialoog met anderen voeren. Davidsen suggereert dat de hermeneutisch-communicatieve leerlijn bijdraagt aan een beter begrip van zichzelf, anderen en de wereld vanuit het perspectief van de student.³

Een recente uitbreiding op het artikel van Davidsen, omvat de integratie van de 'hermeneutisch communicatieve leerlijn' binnen een 'perspectiefgerichte methode', een concept geïnspireerd op het werk van Fred Janssen.⁴ Binnen dit kader biedt Davidsen negen perspectieven voor het levensbeschouwelijk onderwijsveld. Deze perspectieven zijn bedoeld om te helpen bepalen wat de moeite waard is om te onderwijzen. Davidsen heeft dit uiteengezet in een tabel, (zie hiervoor Bijlage 1).⁵

Dit onderzoek focust niet alleen op het begrijpen en implementeren van Davidsens perspectieven, maar ook op het evalueren van de potentiële gevolgen en toepassingen ervan binnen het levensbeschouwelijk onderwijs. Op deze manier zal deze scriptie een diepgaande verkenning bieden met het oog op het realiseren van een effectievere en verrijkende benadering van het levensbeschouwelijk onderwijs aansluitend op het voorstel van Davidsen.

De centrale onderzoeksvraag van deze masterscriptie richt zich op het 'zingevend perspectief', zoals geïntroduceerd door Davidsen. De kernvraag die Davidsen in dit perspectief aanpakt is: 'Wat zijn de fundamentele vragen die aan de basis liggen van levensbeschouwing en religie?' Deze vraag benadrukt de relatie tussen religie en existentiële kwesties met betrekking tot levensbeschouwingen. Davidsen stelt dat, vanuit het zingevingsperspectief, leerlingen zouden moeten leren om hermeneutisch te lezen en op zoek te gaan naar de betekenis-kern of het ultieme doel van verschillende levensbeschouwingen en religies.⁶ Davidsens artikel legt de

---

³ Markus A. Davidsen, "Voorstel Basiscurriculum Levensbeschouwing En Religie," *Nartex* (2020): p. 21.

⁴ Markus A. Davidsen, "Rationale Voor Het Landelijk Kerncurriculum Levensbeschouwing En Religie Van Expertisecentrum LERVO," 2022. pp. 203, 208-9 ; De reden dat dit voorstel wordt gedaan wordt uitgelicht in het theoretisch kader van dit onderzoek.

⁵ Voor de tabel zie "Bijlage 1, Perspectieven van het vakgebied L&R" welke weergegeven staat in deze scriptie.

⁶ M. A. Davidsen, "Rationale Voor Het Landelijk Kerncurriculum Levensbeschouwing En Religie Van Expertisecentrum LERVO," *Religie & Samenleving* (2022): p. 212.

nadruk op het ontwikkelen van hermeneutische leesvaardigheden, waardoor leerlingen het ultieme doel van specifieke levensbeschouwingen kunnen begrijpen.

In zijn artikel geeft Davidsen een kort voorbeeld van hoe de perspectiefgerichte benadering eruitziet, waarbij hij de jongensbesnijdenis binnen de islam als voorbeeld neemt.⁷ Met betrekking tot het zingevend perspectief stelt Davidsen voorbeeldvragen zoals: 1. 'Waarom wordt jongensbesnijdenis uitgevoerd?', 2. 'Wat is de religieuze betekenis ervan?' en 3. 'De Koran schrijft het niet voor; welke andere bronnen zeggen er iets over?' Vervolgens vat Davidsen het kerninzicht samen: 'kennelijk bestaat er bij mensen een drang om overgangen in het leven ritueel te markeren'.⁸ Echter, het voorbeeld bespreekt niet concreet waarom een ritueel significant is om een overgang in het leven te markeren, noch wordt er uitleg gegeven over hoe een tekst zoals de Koran of een andere bron benaderd kan worden in het onderwijs. Daarom, zelfs met de huidige implementatie van Davidsens nieuwe curriculum, is het mogelijk dat er geen concrete vaardigheid wordt geoefend, of dat er geen specifiek antwoord wordt gegeven op waarom dit kerninzicht belangrijk is voor de student.

Als reactie op de waargenomen tekortkomingen in Davidsens benadering, zoals geïllustreerd door het voorbeeld van de jongensbesnijdenis, zal deze masterscriptie zich richten op het concretiseren van 'hermeneutisch lezen' en het onderzoeken hoe deze vaardigheid effectief kan bijdragen aan de beantwoording van de kernvragen die Davidsen stelt. Davidsen presenteert een benadering die toepasbaar is op elke levensbeschouwing en koppelt de voorbeeldvragen aan het lezen van primaire teksten. Het doel van dit onderzoek is om aan te sluiten bij de ontwikkeling van het landelijk kerncurriculum, zoals gepresenteerd door Davidsen.⁹

Net als Davidsen zal ik gebruik maken van een voorbeeld om het onderzoek mee uit te voeren. In dit onderzoek zal de waarde van de methode van hermeneutisch lezen in het levensbeschouwelijk onderwijs worden onderzocht. De focus ligt op het vroege christendom, en in het bijzonder de werken van Clemens van Alexandrië, met *Quis Dives Salvetur* als een prominente primaire bron. Clemens' invloedrijke rol in het vroege christendom en de complexiteit van zijn teksten maken hem een ideale keuze voor het demonstreren van de toepassing en de relevantie van hermeneutisch lezen in een onderwijscontext.

We streven ernaar te ontdekken hoe het gebruik van oude primaire teksten, zoals die van Clemens, kan bijdragen aan een rijkere vorm van levensbeschouwelijk onderwijs. Hierbij richten we ons specifiek op hoe deze teksten kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van lesmateriaal

---

⁷ Ibid. p. 217

⁸ Ibid. p. 218

⁹ Ibid. p. 201

voor het hermeneutisch lezen. Daarnaast onderzoeken we hoe deze benadering aansluit bij, en kan worden geïntegreerd in het 'zingevend perspectief' zoals voorgesteld door Davidsen. Door Clemens van Alexandrië's uiteenzetting van het christelijk geloof te analyseren, verwachten we inzichten te verkrijgen die bijdragen aan de verdere ontwikkeling van het voorstel zoals geformuleerd door Davidsen.

In de aanleiding zal ik betogen dat het werken met oude primaire teksten, zoals die van Clemens van Alexandrië, een waardevolle aanvulling kan vormen op het zingevend perspectief en het leerlingen kan helpen om hun hermeneutische leesvaardigheden verder te ontwikkelen. Dit zal niet alleen bijdragen aan een beter begrip van de historische context en ontwikkeling van levensbeschouwelijke ideeën, maar het zal leerlingen ook in staat stellen om kritisch te reflecteren op de betekenis van deze teksten en de relevantie ervan voor hun eigen leven en hedendaagse vraagstukken. Door de toepassing van het zingevend perspectief te koppelen aan het bestuderen van primaire teksten, beoogt deze masterscriptie bij te dragen aan de ontwikkeling van een effectievere en verrijkende benadering van het levensbeschouwelijk onderwijs.

Ik dit artikel wordt daarmee de volgende onderzoeksvraag gepresenteerd die de bovengenoemde tekst in het kort samenvat:

Hoe kan het gebruik van oude primaire teksten, specifiek die van Clemens van Alexandrië, bijdragen aan het ontwikkelen van hermeneutische leesvaardigheden en hoe kan dit worden geïntegreerd in het zingevend perspectief van Davidsen om een effectievere en verrijkende benadering van levensbeschouwelijk onderwijs te realiseren?

Om dit te doen, volgt de scriptie de volgende structuur:

- **Aanleiding:** In dit initiële gedeelte van de scriptie introduceren we het concept van hermeneutisch lezen en het zingevend perspectief in levensbeschouwelijk onderwijs zoals voorgesteld door Davidsen. We verklaren hun relevantie binnen het kader van persoonsvorming en stellen de basisvragen die het fundament vormen voor onze analyse. Dit gedeelte omvat de presentatie van relevante theorieën, waaronder die van Piaget en Vygotsky, en hoe deze theorieën relateren aan onze focus op hermeneutisch lezen. Dit biedt een richting en kader voor deze scriptie, waarin Clemens van Alexandrië aangehaald zullen worden als case study.
- **Theoretisch kader en methodologie:** In dit deel van het onderzoek definiëren en bespreken we de concepten 'hermeneutisch lezen' en het 'zingevend perspectief' van

Davidsen, en hun relevantie voor leerlingen in het levensbeschouwelijk onderwijs. Deze begrippen zijn relevant voor onze deelvraag: 'Hoe kan de methodologie voor het hermeneutisch lezen van vroegchristelijke teksten bijdragen aan de interpretatie en het begrip van de teksten van Clemens van Alexandrië?' Hierbij zullen we ook hypothesen formuleren op basis van het theoretische kader en onderzoeken hoe de methodologie voor het hermeneutisch lezen van deze teksten bijdraagt aan de beantwoording van onze deelvraag.

- **Analyse van teksten:** We passen het vroegchristelijk hermeneutisch apocalyptisch denkkader toe op de teksten van Clemens van Alexandrië. We bespreken de inzichten die we hieruit halen en hun implicaties voor de onderzoeksvraag. Ten slotte wordt afgewogen of de hypothesen ondersteund worden
- **Resultaten en discussie:** Tenslotte, we bespreken hoe de opgedane inzichten kunnen bijdragen aan een effectievere en verrijkende benadering van levensbeschouwelijk onderwijs, met expliciete verwijzing naar de hoofdvraag. We vatten de belangrijkste bevindingen samen, beantwoorden de hoofd na aanleiding van de gestelde hypothesen en doen suggesties voor verder onderzoek.

2. Aanleiding

Wat is het belang van hermeneutisch lezen en het zingevend perspectief in levensbeschouwelijk onderwijs volgens Davidsen?

Volgens Davidsens vormingsideaal streeft onderwijs naar persoonsvorming. Deze persoonsvorming kan verder worden onderverdeeld in socialisatie en subjectificatie.¹⁰ Socialisatie verwijst naar het proces waarbij leerlingen leren zich aan te passen aan de normen en waarden van de samenleving, terwijl subjectificatie hen helpt om hun unieke zelf te vormen en te ontwikkelen. Simpel gezegd, onderwijs moedigt leerlingen aan om zich te verbinden met de buitenwereld - met haar verschillende gemeenschappen en tradities - en leert hen hoe ze reflectief naar hun plaats binnen deze wereld kunnen kijken. Christiaan A. von Geusau, hoogleraar Rechtsfilosofie en Vorming, bepleit dat onderwijs zich moet concentreren op het begrip van andere perspectieven. Op deze manier wordt de focus van het onderwijs verschoven van de egocentrische wereldvisie van de leerling naar een bredere, meer empathische kijk op de

---

¹⁰ M. A. Davidsen, "Rationale Voor Het Landelijk Kerncurriculum Levensbeschouwing En Religie Van Expertisecentrum LERVO," 2022, p. 202

wereld.¹¹ Volgens Geusau is het ontwikkelen van karaktereigenschappen die het begrip van andere standpunten bevorderen belangrijk, omdat het leerlingen in staat stelt om zelfkritisch te zijn.¹²

Volgens ontwikkelingspsychologen Jean Piaget en Lev Vygotsky spelen abstract denken en sociale vaardigheden een cruciale rol in persoonsvorming. Piaget benadrukt het belang van de overgang van concreet naar abstract denken tijdens de cognitieve ontwikkeling. Hierdoor worden volgens deze ontwikkelingspsycholoog individuen beter in staat om complexe ideeën en relaties te begrijpen. Een voorbeeld hiervan is de manier waarop leerlingen leren om symboliek, metaforen en gelijkenissen in religieuze teksten te begrijpen en te analyseren. Dit is een concrete toepassing van Piagets theorie in de context van hermeneutisch lezen, een kritische en interpretatieve benadering van het lezen van teksten.¹³ Vygotsky benadrukt de rol van sociale interactie bij het leren. Individen ontwikkelen hun denken en begrip door deel te nemen aan dialogen met anderen. In de context van hermeneutisch lezen betekent dit dat leerlingen samenwerken om de betekenis van oude primaire teksten te interpreteren en te bespreken. Dit verdiept hun begrip van de teksten en hun relatie tot hun eigen leven.¹⁴

Hermeneutisch lezen is nauw verbonden met de bovengenoemde theorieën van Piaget en Vygotsky, omdat het leerlingen uitdaagt om abstract te denken en zich te verdiepen in de ideeën en perspectieven van anderen. Men neemt over het algemeen aan dat het bestuderen van primaire teksten uit diverse culturen en tijdperken, zoals de werken van Clemens van Alexandrië, leerlingen blootstelt aan uiteenlopende denkkaders, zoals Geusau heeft voorgesteld.¹⁵ Dit stelt hen in staat om verschillende perspectieven te begrijpen en te waarderen, wat hen vervolgens helpt om empathischer en reflectiever te worden in hun eigen denken.¹⁶ In de context van levensbeschouwelijk onderwijs is het belangrijk om het vormingsideaal van Davidsen en de theorieën van Piaget en Vygotsky te integreren om een holistische benadering

¹¹ Christiaan A. von Geusau, "What is Education?" in *The European Conservative*, 15-01-2022, <https://europeanconservative.com/articles/essay/what-is-education/>

¹² Ibid.

¹³ Piaget, Jean. *The Language and Thought of the Child*. Third Edition. London, Routledge. 1923 (trans. 1959, reprint 2015)

¹⁴ Estep Jr., James Riley. "Spiritual Formation as Social: Toward A Vygotskian Developmental Perspective." *Religious Education* 97, no. 2 (2002): p.160

¹⁵ C. A. von Geusau, "What is Education?" in *The European Conservative*, 15-01-2022, <https://europeanconservative.com/articles/essay/what-is-education/> ; Zie ook, Clive S. Lewis, "Preface from the First Edition," in St. Athanasius the Great of Alexandria, *On the Incarnation*, ed. John Behr (New York: St. Vladimir's Seminary Press, 2011), pp. 12-13.

¹⁶ Zie ook, Jordan B. Peterson, in *Maps of Meaning* (London.: Taylor and Francis, 2002), pp. 8-10 stelt dat deze verhalen in de moderne tijd worden onderverdeeld in categorieën van materie en empirische omschrijvingen, terwijl deze oerverhalen geen primitieve-versie trachten te presenteren van hetgeen wij al begrijpen. Echter, het lijkt dat oerverhalen ter verificatie van morele onderscheidingen, omdat dit in relatie staat met ons eigen bestaan, waarin orde wordt onderscheiden met chaos dat toegepast kan worden op het psychologische begrip van de wereld.

van onderwijs te bevorderen. Het is het doel van dit onderzoek om te onderzoeken of door een hermeneutische leesbenadering te combineren met de ontwikkeling van sociale vaardigheden en abstract denken, leerlingen kunnen leren begrijpen en waarderen hoe verschillende culturen en tradities hun wereldbeeld vormgeven.

Om de complexiteit en diversiteit van wereldbeelden te begrijpen, kunnen leerlingen hun perspectieven verbreden en de invloed van interacties met anderen op hun eigen wereldbeeld erkennen. Dit educatieve proces, dat verder gaat dan het uiten van meningen over levensbeschouwelijke thema's of het reproduceren van informatie, ondersteunt de groei van leerlingen als reflectieve, empathische en sociaal bewuste individuen.¹⁷ In dit opzicht is het belangrijk om de relevantie van de ideeën van anderen in relatie tot het betreffende thema of religie te kunnen duiden. Volgens John McGuckin, een vooraanstaand geleerde in de geschiedenis van het vroege christendom, is het leren luisteren naar een verhaal binnen de kaders van een mysterie dat wordt ontrafeld, een kernaspect van religieuze tradities.¹⁸ Dit concept sluit nauw aan bij wat Gert Biesta 'subjectificatie' noemt, een proces dat leerlingen helpt om antwoorden te vinden op vragen die centraal staan in het zingevend perspectief, zoals beschreven door Davidsen.¹⁹

Binnen dit theoretische kader benaderen we de werken van de vroegchristelijke interpreet, Clemens van Alexandrië. Door de methodologie van Skinner te onderzoeken en toe te passen op de teksten van Clemens, streven we ernaar praktische aanbevelingen te formuleren voor het hermeneutisch lezen in het levensbeschouwelijk onderwijs.

3. Theoretisch Kader en Methodologie

Welke methodologische overwegingen zijn vereist voor de integratie van hermeneutisch lezen in het zingevend perspectief, binnen het raamwerk van curriculumvoorstel voor levensbeschouwelijk onderwijs door Davidsen?

3.1 - Inleiding

Dit onderzoek behandelt het 'zingevend perspectief' en de praktijk van 'hermeneutisch lezen' zoals beschreven door Davidsen. Deze twee concepten vormen de kern van ons theoretisch kader, waarbij de nadruk ligt op de toepassing ervan binnen levensbeschouwelijk onderwijs. Geïnspireerd door Davidsens idee dat 'vanuit het zingevend perspectief, leerlingen

---

¹⁷ M. A. Davidsen, "Rationale Voor Het Landelijk Kerncurriculum Levensbeschouwing En Religie Van Expertisecentrum LERVO," 2022. p. 203

¹⁸ John A. McGuckin, "Education (Paideia) as Kerygmatic Value in the Orthodox Tradition," 2017, pp. 55-57

¹⁹ M. A. Davidsen, "Rationale Voor Het Landelijk Kerncurriculum Levensbeschouwing En Religie Van Expertisecentrum LERVO," 2022. p. 202

leren hermeneutisch lezen en zoeken naar de kernbetekenis of het ultieme doel van diverse levensbeschouwingen en religies', focussen we op de integratie van deze concepten in het onderwijs.

Het theoretisch kader bouwt voort op deze inzichten en definieert de begrippen 'zingevend perspectief' en 'hermeneutisch lezen', en stelt hypothesen voor als leidraad voor onze methodologie. Deze hypothesen, geformuleerd om de koppeling tussen het 'ultieme doel van de religie' en de besproken concepten te onderzoeken, dienen als toetsstenen die richting geven aan ons onderzoek en de te volgen methodologie.

Voordat we de onderzoeksmethodologie introduceren, bespreken we enkele methodologische aandachtspunten die relevant zijn voor de integratie van hermeneutisch lezen in het zingevend perspectief. Dit leidt tot de introductie van een gedetailleerde methodologie die zal worden toegepast op de teksten van Clemens van Alexandrië. Dit zal worden gedaan in overeenstemming met de criteria die zijn vastgesteld door Quentin Skinner, en biedeneen grondige uiteenzetting van hoe we te werk zullen gaan bij het hermeneutisch lezen van deze teksten.

Ons streven is een heldere, coherente en contextueel relevante interpretatie van de teksten van Clemens van Alexandrië, door de integratie van hermeneutisch lezen binnen het zingevend perspectief, met bijzondere aandacht voor het 'ultieme doel van de religie'. Dit vormt de kern van ons onderzoek en zal een cruciale rol spelen in de beoordeling van onze hypothesen en de uiteindelijke conclusies die we trekken.

3.2.1 - Zingevend perspectief

Dit onderdeel van de tekst richt zich op de definitie van zingevend perspectief zoals die wordt gepresenteerd door Davidsen, en hoe deze zich verhoudt tot de curriculumontwikkeling van levensbeschouwelijk onderwijs.

Davidsen omschrijft de perspectiefgericht benadering als een evolutie voortbouwend op de basisprincipes van het door hem in 2020 voorgestelde basiscurriculum. Dit curriculum werd oorspronkelijk ontwikkeld naar aanleiding van leerlijnen voor het onderwijs en het proces begon in 2017.²⁰ Het doel was om een rationale te bieden voor het kerncurriculum en minimale leerdoelen te definiëren.²¹ Davidsen benadrukt de noodzaak om leerlingen te onderwijzen over

---

²⁰ M. A. Davidsen, et al., "Religie en levensbeschouwing: rationale voor een kerncurriculum vo," *Religie & Samenleving* (2017): p. 17

²¹ Ibid. p. 18

de invloed van cultuur en om hen te helpen hun eigen identiteit te ontwikkelen binnen het levensbeschouwelijk onderwijs.²²

In 2020 kwam Davidsen met een specifiek curriculumvoorstel, waarin hij suggereerde om het curriculum te organiseren rond twee leerlijnen: een levensbeschouwelijke (of hermeneutisch-communicatieve) en een religiewetenschappelijke. Beide leerlijnen waren gericht op het verkrijgen van inzicht in religies en levensbeschouwingen, met bijzondere aandacht voor de vijf traditionele wereldreligies en humanisme.²³

Davidsen heeft zijn hermeneutisch-communicatieve leerlijn verder ontwikkeld om fundamentele existentiële en ethische vraagstukken te behandelen. Deze ontwikkeling suggereert dat geen enkel instituut een monopolie heeft op het beantwoorden van existentiële vragen. Integendeel, leerlingen worden aangemoedigd om te reflecteren op universele vragen, en zo hun eigen identiteit te ontwikkelen.²⁴ Momenteel ligt de focus niet meer op een religiewetenschappelijke en een hermeneutisch-communicatieve/levensbeschouwelijke leerlijn. In plaats daarvan streeft men naar een curriculum dat bestaat uit vier leerlijnen waarin de bovengenoemde perspectieven kunnen worden geïntegreerd, en er steeds wordt gewisseld tussen het buiten- en het binnenperspectief.²⁵

Zoals te zien is in bijlage 1, wordt het zingevend perspectief door Davidsen gekenmerkt door de kerninzichten die zich primair richten op vragen in relatie tot (1.) ‘de menselijke conditie (we lijden en gaan dood, en ons analytisch vermogen en morele inzicht is beperkt) vloeien universele existentiële vragen voort (zoals: heeft het leven zin? wat gebeurt er na de dood? wat is goed/kwaad?)’ en 2. ‘Levensbeschouwingen en religies bieden antwoorden op deze bestaansvragen.’²⁶

Geoff Teece, een expert in religieus onderwijs, heeft eerder benadrukt dat de relevantie van levensvragen moet worden beoordeeld binnen de culturele context van een bepaald geloof.²⁷ Deze benadering sluit nauw aan bij het zingevend perspectief van Davidsen en dient als basis voor onze hypothese. Teece onderzocht de mate waarin de onderwijsmethode studenten in staat stelt religies te begrijpen, empathie en waardering voor gelovigen te stimuleren, en rekening te houden met de historische context en culturele achtergronden.²⁸ De relevantie van levensvragen

---

²² Ibid. pp. 21-25

²³ Markus A. Davidsen, “Voorstel Basiscurriculum Levensbeschouwing En Religie,” *Nartex*, 2020

²⁴ Ibid. p. 21

²⁵ M. A. Davidsen, “Rationale Voor Het Landelijk Kerncurriculum Levensbeschouwing En Religie Van Expertisecentrum LERVO,” *Religie & Samenleving* (2022): p. 214

²⁶ Ibid. pp. 211-212

²⁷ Geoff Teece, "Understanding Religion and Being Religious" in *Religious Education in the Secondary School: An introduction to teaching, learning and the World Religions*, ed. James Arthur and Robert Bowie (London: Routledge, 2016).

²⁸ Ibid. p. 87

wordt beoordeeld aan de hand van de door Teece beschreven culturele context waarbinnen het christendom ontstond. Het concept zingeving kan alleen begrepen worden wanneer de ideeën, die aan de grondslag benaderd worden bij het christendom, ook gereflecteerd kunnen worden op de leerling. Door studenten kennis te laten maken met de historische context en culturele achtergronden, wordt hun vermogen om religies te begrijpen en empathie te tonen voor gelovigen versterkt.²⁹

Op basis van deze voorgestelde studies, met name die van Davidsen, wordt het zingevend perspectief centraal gesteld en het is van cruciaal belang dat leerlingen hermeneutische vaardigheden ontwikkelen om verschillende concepten te begrijpen. Dat leidt tot de volgende hypothese.

Hypothese 1: *Het toepassen van hermeneutische vaardigheden, zoals geformuleerd wordt in het curriculumvoorstel van Davidsen, maakt het mogelijk om fundamentele existentiële vragen en ethische vraagstukken in primaire bronnen te identificeren en invulling te geven aan wat Davidsen de betekenis-kern van een levensbeschouwing noemt.*

3.2.2 - Hermeneutisch lezen

Het concept van hermeneutisch lezen - de kunst van het interpreteren van teksten binnen hun context - is een cruciaal aspect van dit onderzoek. Dit onderdeel zal specifiek ingaan op een duidelijk gedefinieerde methodologie om dit cruciale aspect van levensbeschouwelijk onderwijs te operationaliseren en te meten.

Davidsen legt in zijn voorstel van 2017 sterk de nadruk op de essentiële vaardigheid van hermeneutisch lezen binnen het domein van religieus onderwijs. Hij benadrukt dat studenten in staat moeten zijn om ‘religieuze en levensbeschouwelijke teksten te ontsluiten, verschillende tradities en stromingen binnen tradities met elkaar te vergelijken, en hun eigen levensbeschouwelijke positie te herkennen en te articuleren’.³⁰ Bovendien moeten studenten de culturele en historische contexten van deze teksten kunnen begrijpen, en een kritische houding kunnen ontwikkelen ten opzichte van verschillende representaties van religies.

Bij het definiëren van hermeneutisch lezen, moeten we erkennen dat het doel is om wereldbeelden en culturen uit andere tijden te begrijpen. Dit opent de mogelijkheid voor interdisciplinaire verbindingen met vakken als geschiedenis en filosofie. Het daagt ons uit om abstracte ideeën uit primaire bronnen te interpreteren en de geschiedenis van hun ontvangst te

---

²⁹ Ibid. p. 91

³⁰ M. A. Davidsen, et al., “Religie en levensbeschouwing: rationale voor een kerncurriculum vo,” *Religie & Samenleving* (2017): p. 22

onderzoeken.

John Behr, professor in patristiek, stelt dat we op het gebied van religie kunnen leren van de inzichten van historici zoals Quentin Skinner. Skinners benadering legt de nadruk op het belang van het begrijpen van hermeneutische verschillen voordat we primaire bronnen onderzoeken, om zo teksten correct te kunnen behandelen en interpreteren. Zo benadrukt hij in zijn essay *Meaning and Understanding in the History of Ideas*³¹ het belang van het interpreteren van de tekst vanuit het perspectief van de historische auteur, en niet vanuit het evolutieproces van het idee of concept.³² Dit brengt ons tot de uitdaging om onze eigen hedendaagse ideeën en concepten niet te projecteren op historische teksten. Hoewel dit moeilijk kan zijn, moeten we streven naar een leesproces waarin de ideeën van de oorspronkelijke auteur centraal staan, en waarin we de voortdurende debatten en interpretaties van concepten erkennen.³³

John Behr stelt dat de methodologie van Skinner van groot belang kan zijn bij de interpretatie van religieuze teksten die zijn gevormd door uitgebreide ontwikkelingsprocessen. Behr onderstreept dat Skinners benadering ons kan assisteren om dergelijke teksten te behandelen op een manier die trouw is aan de oorspronkelijke intenties van de schrijver, en die ons helpt te voorkomen dat we onze moderne interpretaties opleggen aan de tekst. Volgens Behr kan deze nadruk op de intentie van de auteur een dialoog stimuleren tussen de oorspronkelijke tekst en de hedendaagse lezer. Deze dialoog is niet per se begrensd door de hedendaagse maatschappelijke problematiek, wat ons in staat stelt een authentiekere interpretatie van de oude tekst te ontwikkelen.³⁴

Onze benadering van hermeneutisch lezen, hoewel fundamenteel gebaseerd op Quentin Skinners methode, erkent de invloed van Hans-Georg Gadamer zijn werk *Truth and Method* in het bieden van een meer genuanceerde kijk op de dynamiek tussen de tekst en de lezer.³⁵ We erkennen dat, ondanks onze inspanningen om de oorspronkelijke intentie van de auteur te ontrafelen volgens Skinners methodologie, volledige realisatie wellicht onbereikbaar is, zoals Gadamer benadrukt. Hij stelt dat de betekenis van een tekst eerder voortvloeit uit de interactie tussen de objectieve inhoud van de tekst en de subjectieve interpretaties van de lezer. In deze

---

³¹ Quentin Skinner, "Meaning and Understanding in the History of Ideas", in *History and Theory* 28 (1969), 3-53; is later heruitgegeven op samengevatten en herziende wijze in Quentin Skinner, *Visions of Politics, vol. 1, Regarding Method*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), pp. 57-89. Mijn verwijzingen hebben betrekking op deze latere variant.

³² Quentin Skinner, "Meaning and understanding in the History of Ideas" in *Visions of Politics, Volume I: Regarding Method*, (Cambridge, Cambridge University Press, 2002), p. 59

³³ Ibid. pp. 58-65

³⁴ John Behr, *John The Theologian and his Paschal Gospel, a Prologue to Theology*, (Oxford, Oxford University Press, 2019) pp. 6-8

³⁵ Gadamer, Hans-Georg. *Truth and Method*, 2nd rev. ed. London: Continuum, 2004.

context wordt van de lezer verwacht dat hij zijn eigen interpretatieve horizon verbreedt, door de tekst te benaderen zoals deze zich objectief aan hem presenteert. Tegelijkertijd dient de lezer te reflecteren op hoe de tekst zijn persoonlijke inzichten beïnvloedt en in welke mate deze nieuwe interpretatie zijn huidige wereldbeeld verruimt.³⁶

Hoewel de benaderingen van Skinner en Gadamer tegenstrijdig lijken, kunnen ze elkaar eigenlijk aanvullen in het hermeneutische proces.³⁷ Skinners methodologie biedt een solide basis om de historische en contextuele betekenis van de tekst te vatten, terwijl Gadamers filosofie ons eraan herinnert om open te blijven voor de subjectieve interpretaties die elke lezer noodzakelijkerwijs met zich meebrengt.

Tijdens onze interpretatie van de teksten van Clemens van Alexandrië, proberen we Skinners methodologie vast te houden, terwijl we erkennen dat er een evenwicht moet zijn zoals wordt voorgesteld in de benadering van Gadamer. Wij hanteren in onze interpretatie van de teksten van Clemens van Alexandrië een benadering die enerzijds trouw blijft aan de oorspronkelijke context van de teksten door het volgen van Skinners methodologie. Anderzijds brengen we deze teksten in gesprek met hedendaagse existentiële vraagstukken, waarbij we het zingevend perspectief van Davidsen in het achterhoofd houden (zie bijlage 1 voor Davidsens visie op het zingevend perspectief). Het doel is niet alleen om trouw te blijven aan Skinners methodologie, maar ook om een dynamische interactie te creëren tussen de oude teksten en onze huidige wereld, gebruikmakend van de mogelijkheden die Gadamers filosofisch kader biedt.

Op basis van deze inzichten kunnen we de volgende hypothese formuleren:

Hypothese 2: *Bij levensbeschouwelijk onderwijs kunnen we Quentin Skinners principes toepassen om een duidelijk en praktisch methodologisch kader te bieden voor hermeneutisch lezen. Dit zal ons in staat stellen om historische teksten te benaderen met een bewuste houding ten opzichte van de ideeën die we in de tekst brengen, zonder daarbij de historische context te negeren.*

Met betrekking tot het werk van Davidsen kunnen we op deze manier, door middel van het bestuderen van oude teksten, zoeken naar wat hij omschrijft als ‘de betekenis-kern of het ultieme doel van verschillende levensbeschouwingen en religies.’³⁸ Door de teksten te onderzoeken op antwoorden op de belangrijkste vragen die Davidsen definieert (zie bijlage 1),

---

³⁶ Ibid. 293-299

³⁷ J. Behr, *John The Theologian and his Paschal Gospel*, 2019, p. 11

³⁸ M. A. Davidsen, “Rationale Voor Het Landelijk Kerncurriculum Levensbeschouwing En Religie Van Expertisecentrum LERVO,” *Religie & Samenleving* (2022): p. 212

kunnen we nagaan welke existentiële vragen de auteurs mogelijk overwogen hebben, aangezien existentiële en ethische reflectie universeel zijn. Dit leidt ons tot de volgende hypothese:

Hypothese 3: *Door de methode van Quentin Skinner te gebruiken als leidraad voor het hermeneutisch lezen van religieuze teksten, zullen religieuze teksten worden gelezen vanuit een motief dat een relevant antwoord biedt op de kernvragen vanuit het zingevend perspectief.*

3.2.3 - Methodologische overwegingen

In de voorgaande secties heb ik diverse nieuwe concepten geïntroduceerd. Ik zal nu het theoretisch kader afronden met concrete methodologische overwegingen die nodig zijn om de hypothesen te ondersteunen. Deze overwegingen omvatten het kiezen van de onderzoeksmethode, het selecteren van relevante teksten voor analyse en het bepalen van criteria om dit academische vraagstuk af te sluiten en een aanbeveling te doen, volgens het voorgestelde theoretisch kader en de bijbehorende hypothesen.

De tweede hypothese stelt dat het gebruik van Quentin Skinners methode voor hermeneutisch lezen leidt tot een interpretatie van religieuze teksten die relevant zijn voor fundamentele zingevingsvragen. Hieruit volgt dat elke religieuze tekst, geschreven door een interpretatief lid van de betreffende religie, geschikt is voor deze hermeneutische benadering. Deze teksten bieden antwoorden op existentiële vragen, de betekenis-kern die, volgens Davidsen, een tekst tot een religieuze tekst maakt. Om deze hypothese te toetsen, zullen we ons als voorbeeld concentreren op de werken van Clemens van Alexandrië, een prominente vroegchristelijke schrijver uit de tweede eeuw na Christus. Zijn teksten bieden een rijke mogelijkheid voor een diepgaande analyse in de context van een zingevend perspectief. In het bijzonder zal ik mij richten op zijn werk *Quis Dives Salvetur* (QDS), wat zich vertaalt naar 'Wie is de Rijke dat deze gered kan worden?'.³⁹ Dit werk is speciaal gekozen vanwege zijn rijkdom aan thema's die verband houden met de existentiële vragen die centraal staan in ons onderzoek.

De methodologische aanpak volgt op de benadering van Quentin Skinner. Skinner benadrukt hoe belangrijk het is om de historische context te begrijpen bij het interpreteren van teksten, en het is belangrijk om niet onze hedendaagse ideeën en concepten op de tekst te

---

³⁹ Clement of Alexandria. *The Exhortation to the Greeks. The Rich Man's Salvation. To the Newly Baptized.* Translated by G.W. Butterworth, Loeb Classical Library. Cambridge: Harvard University Press, 1919. p. 265

projecteren.⁴⁰ Hiervoor zet Skinner drie uitgangspunten uiteen:

1. Het eerste uitgangspunt van Skinners benadering is dat de betekenis van de tekst niet van tevoren kan worden vastgesteld op basis van het bredere retrospectieve kader.⁴¹ De tekst moet in de juiste context worden geplaatst, namelijk in overeenstemming met de voorafgaande traditie waarop aanspraak wordt gemaakt.⁴²
2. Ten tweede, het is belangrijk om een tekst als een coherente eenheid te beschouwen om te voorkomen dat we deze slechts interpreteren ter bevestiging van onze eigen aannames. Het is niet raadzaam om te concluderen dat een auteur in tegenspraak is met zijn eigen denken, zoals uiteengezet in verschillende werken. We moeten oppassen niet te veronderstellen dat teksten onderling tegenstrijdig zijn, omdat het onmogelijk is om dit met zekerheid vast te stellen.⁴³
3. Het derde criterium voor het interpreteren van een primaire tekst is om aan te sluiten bij de vragen die de schrijver stelt en te voorkomen dat onze eigen ideeën en opvattingen het doel van de tekst worden.⁴⁴ Door de ideeën in de tekst te gebruiken als middel om in dialoog te gaan met de auteur en door ons eigen begrip te vergelijken met de historische context waarin het geschreven is, kunnen we patronen ontdekken en de tekst beter begrijpen en interpreteren.⁴⁵

Met betrekking tot de keuze voor Clemens van Alexandrië en in het bijzonder zijn werk *Quis Dives Salvetur*, is het belangrijk om te benadrukken dat deze keuze niet willekeurig is. De teksten van deze vroegchristelijke schrijver bieden een waardevolle basis voor analyse binnen de vroege ontwikkelingsfase van het christendom, een tijd waarin de religie nog niet onderworpen was aan complexe doorontwikkelingen.

---

⁴⁰ Q. Skinner, *Visions of Politics, vol. 1, Regarding Method*, 2002, pp. 57-89

⁴¹ Ibid. p. 73, Volgens Skinner wordt de beklimming van Ventoux door Francesco Petrarca genoemd als een belangrijke gebeurtenis die het begin van "de Renaissance" aangeeft. Hetzelfde geldt voor vroege christelijke schrijvers die de apostolische leer als fundamenteel beschouwen voor de theologie van Nicea. Het is echter belangrijk om te bedenken dat deze schrijvers bij het schrijven van hun werk geen rekening hebben gehouden met latere geloofsontwikkelingen en concilies. ; Zie ook, Wolfhart Pannenberg, (trans.) Bromley, Geoffrey W. *Systematic Theology. vol. 3* (Grand Rapids, William. B. Eerdmans. 1996-1997), p.155

⁴² Q. Skinner, *Visions of Politics, vol. 1, Regarding Method*, 2002, pp. 57-89 ; Zie ook, R. Hays (*Reading with the Grain of Scripture*, 2020, pp. 81-2) vat samen dat de "rationalistische kritiek," en poging tot het ontcijferen van "authorial intent" dat ofwel schrijvers hun coherentie bij voorbaat verliezen, ofwel elke vorm van openbaring vast gelegd wordt als geschiedenis.

⁴³ Q. Skinner, *Visions of Politics, vol. 1, Regarding Method*, 2002, p. 68; zie ook Richard Hays zijn kritiek op Bultmann in *Reading with the Grain of Scripture* (2020, pp. 327-329, 336-40, 371-2).

⁴⁴ Quentin Skinner, "Meaning and Understanding in the History of Ideas," in *The Return of Grand Theory in the Human Sciences*, edited by Quentin Skinner (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), p. 31.

⁴⁵ Ibid. ; Zie ook, John Behr, *John The Theologian and his Paschal Gospel, a Prologue to Theology*, 2019, pp. 6-8

Bij de analyse van vroegere teksten, zoals die van Clemens, wordt het eenvoudiger om ons bewust te zijn van de evolutie van bepaalde begrippen, omdat de betekenis ervan sindsdien mogelijk is veranderd of verder ontwikkeld. Met andere woorden, vroege teksten bieden een uniek inzicht in de oorspronkelijke interpretaties van deze begrippen, vrij van latere, complexe ontwikkelingen en interpretaties. Daarnaast biedt het werk van Clemens ons een concrete historische context, wat bijdraagt aan een diepgaand begrip van de receptie van deze teksten in hun oorspronkelijke tijd. Deze historische context is van onschatbare waarde voor onze analyse en ons begrip van de onderzochte teksten. Binnen deze methodologie zal ik de hermeneutische benadering kaderen, gebaseerd op de aanwijzingen die mogelijk door eerdere schrijvers vóór Clemens zijn gebruikt. Het argument zal zijn dat Clemens een vergelijkbare hermeneutische benadering gebruikt als de voorgangers waarop hij beroep doet.

Bij het hermeneutisch lezen van het werk van Clemens van Alexandrië, is het essentieel om een concrete tekst als voorbeeld te nemen. Daarom richt ik mij specifiek op zijn werk *Quis Dives Salvatur* (QDS), 'Wie is de Rijke die gered kan worden?'.⁴⁶ Hoewel we dit werk zullen bestuderen in coherente relatie tot zijn andere teksten, richt deze scriptie zich voornamelijk op hoe deze specifieke tekst benaderd kan worden door hermeneutisch te lezen. De analyse van deze tekst zal ons helpen om antwoord te geven op de kernvraag van het zingevend perspectief van Davidsen. De resultaten van deze analyse zullen vervolgens worden gebruikt om een aanbeveling te doen die als voorbeeld kan dienen voor de huidige curriculumvoorstellen.

3.3 - Methodologie

3.3.1 - Inleiding van de Methodologie

In dit hoofdstuk introduceren we de methodologie die onze hermeneutische benadering van het lezen van de teksten van Clemens van Alexandrië zal leiden, met bijzondere aandacht voor '*Quis Dives Salvatur*'. Deze methodologie, gebaseerd op de criteria voorgesteld door Quentin Skinner, volgt een aantal fundamentele principes voor tekstinterpretatie.

Ten eerste richten we ons op het contextualiseren van de tekst binnen de traditie waar het naar verwijst. In lijn met Skinner's aanpak, zullen diverse aspecten van deze traditie worden onderzocht en geanalyseerd. Ten tweede, richten we ons op de coherente behandeling van de tekst. We zullen trachten de hermeneutische benadering die de interpretatie van de tekst onderbouwt, te identificeren en haar kenmerken te onderscheiden. Tot slot willen we aansluiten bij de vragen die de auteur stelt, om zo een dialoog met de tekst aan te gaan. Deze benadering

---

⁴⁶ Zie voetnoot (37)

helpt projectie van moderne ideeën op de tekst zoveel mogelijk te voorkomen en maakt het mogelijk om belangrijke thema's in de tekst te identificeren en te onderzoeken.

Het uiteindelijke doel van deze methodologie is om een dieper inzicht te krijgen in het hermeneutisch lezen van vroegchristelijke teksten. Daarbij stellen we de vraag: 'Hoe kan de methodologie voor het hermeneutisch lezen van vroegchristelijke teksten bijdragen aan de interpretatie en het begrip van de teksten van Clemens van Alexandrië?'

Bij het ontwikkelen van deze methodologie heb ik essentiële secundaire bronnen geraadpleegd, waaronder het werk van John Behr, Richard Hays en Eric Osborne. Hun unieke inzichten en bijdragen zijn van cruciaal belang voor het vormgeven van een robuuste hermeneutische benadering van de teksten van Clemens van Alexandrië. Het gedetailleerde werk van John Behr, in het bijzonder *Asceticism and Anthropology in Irenaeus and Clement*⁴⁷ en *The Way to Nicaea*⁴⁸, biedt waardevolle kennis van de vroegchristelijke theologie. Behrs grondige historische en theologische analyses verrijken de hermeneutische benadering van deze studie met een gecontextualiseerd begrip.

Richard Hays' werken, *Reading with the Grain of Scripture*⁴⁹ en *Reading Backwards*⁵⁰, dragen significant bij aan de ontwikkeling van een interpretatieve methodologie die de nadruk legt op de rol van de lezende gemeenschap. Hays' interpretatiemethode van retroactief lezen is bijzonder relevant voor dit onderzoek.

Tenslotte is het werk van Eric Osborne cruciaal voor het in kaart brengen van de historische context waarin Clemens van Alexandrië opereerde. Osborne's gedetailleerde werk over de vroegchristelijke geschiedenis, bijvoorbeeld 'Clement of Alexandria'⁵¹, biedt belangrijke contextuele informatie die helpt bij het contextualiseren en interpreteren van Clemens' teksten

Door deze geselecteerde werken te integreren in de methodologie, worden de rijkdom en diepte van de teksten van Clemens van Alexandrië op een grondige en contextgevoelige manier ontsloten. Deze auteurs zijn zorgvuldig geselecteerd vanwege hun relevante expertise en de waarde van hun werk voor dit onderzoek, wat bijdraagt aan de beantwoording van de deelvraag: 'Hoe kan de methodologie voor het hermeneutisch lezen van vroegchristelijke teksten bijdragen aan de interpretatie en het begrip van de teksten van Clemens van Alexandrië?'

---

⁴⁷ John Behr, *Asceticism and Anthropology in Irenaeus and Clement* (Oxford: Oxford University Press, 2000).

⁴⁸ John Behr, *The Way to Nicaea* (Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2001).

⁴⁹ Richard B. Hays, *Reading with the Grain of Scripture* (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2020).

⁵⁰ Richard B. Hays, *Reading Backwards: Figural Christology and the Fourfold Gospel Witness* (Waco, TX: Baylor University Press, 2014).

⁵¹ Eric Osborne, *Clement of Alexandria* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2005).

Eerste Uitgangspunt van Skinner: Contextualisering

3.3.2 - Kader voor Contextualisering

Ons onderzoek belicht de hermeneutische methoden van Clemens van Alexandrië. In dit onderzoek focussen we op de context van de kerkvaders' geschriften, terwijl we bewust de potentiële invloed van de Griekse filosofie beperken. Onze reden hiervoor is dat we de hermeneutische interpretatie van Clemens' teksten willen verkennen, die naar zijn eigen zeggen in de schaduw van de christelijk-apostolische traditie zijn geschreven. Volgens de centrale ideeën van Quentin Skinner kan het gevaarlijk zijn Griekse filosofische invloeden in deze context te interpreteren, aangezien de originele auteur, Clemens, dit niet zo bedoelde. Onze analyse is daarom gericht op de werken van de voorgangers van Clemens, met als doel een traditiegerichte interpretatiemethode te ontwikkelen voor zijn teksten.

Vroegchristelijke literatuur verschilt aanzienlijk van moderne literaire normen. Voor een correct begrip van de teksten van Clemens, zoals *Quis Dives Salvatur*, moeten we bewust zijn van onze eigen hermeneutische vooronderstellingen en de context waarin we deze teksten interpreteren. Daarom bestuderen we de literaire context van de oorspronkelijke tekst voordat we onze analyse geven ten aanzien van de tekst van Quentin Skinner.⁵²

In onze studie proberen we een coherente verbinding aan te tonen tussen Clemens en andere vroegchristelijke schrijvers.⁵³ We richten ons daarbij op de manier waarop een christelijke interpretator, binnen hun traditionele referentiekader, het christendom begrijpt; dit kan vervolgens vergeleken worden met onze hedendaagse hermeneutische methoden.⁵⁴

---

⁵² John Behr, *The Way to Nicea, The Formation of Christian Theology*, vol. 1 (St. Vladimir's seminary press, 2001), p. 33.

⁵³ Het is bekend dat schrijvers binnen de vroegchristelijke traditie bekend waren met elkaars werken. Zie het artikel van Gore-Jones, "Irenaeus and Jewish Apocalyptic Traditions" (2019), waarin beargumenteerd wordt dat Irenaeus actief gebruikt maakt van joods apocalyptische literatuur. John Behr in *Irenaeus of Lyon, Identifying Christianity*, (2013, pp.5-9) zet uiteen dat vroeg Christendom niet uitsluitend bestond uit een "soup of hybridity" en ook niet-christelijke gemeenschappen in staat waren om christelijke gemeenschappen te identificeren. Antti Marjanen in "Gnosticism" in *Oxford Handbook of Early Christian Studies*, (Oxford University Press, Oxford, 2008 pp. 204-205) onderscheid een duidelijke lijn tussen "gnostiek" en hen die deel uitmaken van een "christelijke traditie." Hierbij vallen Irenaeus van Lyon en Clemens van Alexandrië dezelfde groep aan, hoewel Irenaeus van Lyon en Clemens van Alexandrië beide andere terminologie kunnen inzetten voor degene die geen deel uit maken van een dergelijke christelijke traditie.

⁵⁴ Zie hoofdstuk 2.1.2 - Hermeneutische criteria voor het onderzoek ; Het uiteindelijke doel is om te onderzoeken of het bestuderen van vroegchristelijke teksten bijdraagt aan de huidige hermeneutische doelstellingen van het levensbeschouwelijk onderwijs.

3.3.3 - Regula Fidei

De 'Regula Fidei', ofwel de Regel van het Geloof, is een kernconcept in de christelijke hermeneutiek, met name binnen vroegchristelijke literatuur.⁵⁵ Het biedt een strikt kader voor de interpretatie van het christelijk geloof en vormt de basis van het interpretatieve referentiekader dat werd gebruikt door vroegchristelijke auteurs, inclusief Clemens van Alexandrië. We gebruiken de *Regula Fidei* als uitgangspunt, omdat het aangeeft dat er een gemeenschappelijke hermeneutische aanpak werd gebruikt binnen de brede christelijke gemeenschap, waarnaar de schrijvers zelf direct verwezen.

Dit interpretatieve kader is cruciaal omdat het aangeeft dat de waarheid van het christendom niet afhangt van subjectieve menselijke ervaring of meningen, maar voortkomt uit een collectieve getuigenis van een enkele objectieve waarheid, geopenbaard door de apocalyptische openbaring van Christus.⁵⁶ Deze waarheid wordt niet verder ondersteund door historisch bewijs, zoals de bewering dat Jezus echt bestond of dat de wonderen echt hebben plaatsgevonden. In plaats daarvan is het gebaseerd op het gezamenlijke getuigenis van de apostelen en profeten binnen een identificeerbare traditie. De *Regula Fidei* biedt een vast en uniform interpretatiekader voor alle christenen, ongeacht hun historische of culturele achtergrond. Deze hermeneutische benadering van een tekst, namelijk dat de oudere Joodse traditie geïnterpreteerd kan worden volgens een openbaring of apocalyps van Jezus Christus, zullen we vanaf nu kenmerken als de hermeneutisch apocalyptische benadering van een tekst.

Wat houdt het in om een tekst te interpreteren als een apocalyps, en welke rol speelt dit principe bij de interpretatie van de *Regula Fidei*? Voordat we direct overgaan naar een analyse van de teksten van Clemens van Alexandrië, is het belangrijk om stil te staan bij deze apocalyptische hermeneutiek, omdat dit fundamenteel is in de hermeneutische praktijk van de vroegchristelijke traditie en een fundamenteel onderdeel vormt van de *Regula Fidei*, waar Clemens zich zelf ook op beroept.⁵⁷

3.3.4 - Apocalyptische Hermeneutiek

We kunnen teksten van Clemens van Alexandrië pas hermeneutisch lezen, als we eerst de zogenaamde apocalyptische hermeneutiek herkennen en begrijpen hoe deze in de tekst wordt toegepast. Om antwoord te krijgen op de deelvraag in dit hoofdstuk, 'Hoe kan de methodologie voor het hermeneutisch lezen van vroegchristelijke teksten bijdragen aan de interpretatie en het

⁵⁵ Eric F. Osborne, "Reason and the Rule of Faith in the Second Century AD." In *The Making of Orthodoxy, Essays in Honour of Henry Chadwick*, (Cambridge, Cambridge University Press. 1989), pp. 41-45

⁵⁶ Ibid. ; zie ook Wolfram Kinzig *Faith in Formulae*. (Oxford: Oxford University Press. 2017) pp. 7-8

⁵⁷ John Behr, *John the Theologian & his Paschal Gospel*, (Oxford, Oxford University Press, 2019) pp. 100-108

begrip van de teksten van Clemens van Alexandrië?', zal eerst deze context uiteen gezet moeten worden. We streven ernaar om te begrijpen hoe de vroegchristelijke traditie de apocalyptische hermeneutiek toepaste en hoe dit aansluit bij de *Regula Fidei*, de basis waarop de vroegchristelijke schrijvers hun werk bouwden. Om een dieper inzicht te krijgen in deze hermeneutische praktijk, bestuderen we het werk van Richard Hays, een vooraanstaande geleerde op het gebied van het Nieuwe Testament.⁵⁸

Volgens Hays levert historisch en literair onderzoek veel inzicht op, maar het kan geen methodologie bieden die de eenheid van de individueel bestudeerde boeken van de Bijbel ontsluit. Hij stelt voor dat we Bijbelse teksten in een dramatisch verhalend kader beschouwen. Hij legt dit als volgt uit:⁵⁹

It will contain numerous voices, diverse characters, and many discrete scenes. It will unfold across time, and its words and images will gather denser significations as the plot develops. Consequently, its meaning can be grasped only when the totality of the action is considered from its endpoint. (...) 'The image of "eyes of faith" as epistemological precondition for grasping the surprising truth about the real world serves well as an entry point to our reflections about biblical hermeneutics and "theological exegesis"'.⁶⁰

Hays benadrukt dat een methodologie die alleen op historiciteit gericht is, ons niet helpt om eenheid in de Bijbel te vinden. Hij bepleit een benadering van Bijbelse teksten binnen een dramatisch narratief, waarbij de betekenis pas volledig kan worden begrepen vanuit het eindpunt van het verhaal, in plaats van de nadruk te leggen op het historisch en chronologische opbouw van de tekst. Dit definieert Hays als het lezen van het verhaal met 'eyes of faith'. Dit wordt geïllustreerd door het verhaal van de Emmaüsgangers in het Evangelie van Lukas, waar Hays laat zien hoe het betekenisvolle kader van het verhaal afhangt van de interpretatie en het begrip van de oudere geschriften.

Hays illustreert deze benadering in zijn werk *Reading Backwards* aan de hand van het verhaal over de Emmaüsgangers in het evangelie van Lukas.⁶¹ De Emmaüsgangers herkennen Jezus niet, ondanks dat hij met hen meeloopt. Echter, wanneer Jezus de geschriften voor hen opent en uitlegt dat de Christus moest lijden, breekt hij vervolgens het brood met hen. Daarna verdwijnt hij en herkennen ze hem pas nadat hij niet meer bij hen is. Deze tekst illustreert

---

⁵⁸ Richard Hays, "Can Narrative Criticism Recover the Theological Unity of Scripture?" in *Journal of Theological Interpretation* 2(2008): 193-211; is later heruitgegeven in het boek *Reading with the Grain of Scripture* (New York, T&T Clark, 2020). Mijn verwijzingen hebben betrekking op de latere uitgaven.

⁵⁹ Ibid. pp. 16-17

⁶⁰ Ibid. pp. 18-20

⁶¹ Lukas 24:13-35

volgens Hays de ironie dat Jezus niet wordt herkend vanuit een strikt historisch-protologisch hermeneutisch perspectief - een interpretatie die primair is gericht op de historische context en de oorspronkelijke intentie van de tekst. Volgens Hays gebruikt Lukas dit beeld om duidelijk te maken dat de enige manier om de gebeurtenissen van de kruisiging en de opstanding begrijpelijk te maken, het interpreteren van Jezus is vanuit het vertrekpunt van coherentie met de oudtestamentische geschriften. Hays stelt:

It is essential to teach them about Scripture because Scripture forms the matrix within which the recent shattering events in Jerusalem become intelligible: “[A]s Jesus cannot be understood apart from Jewish scripture, Jewish scripture cannot be understood apart from Jesus; what is needed is an interpretation which relates the two—and it is this that Jesus provides (v. 27).” Apart from this integrative interpretation, the puzzled Emmaus disciples have all the facts but lack the pattern that makes them meaningful.⁶²

In het verhaal van de Emmaüsgangers is Jezus fysiek aanwezig, maar ze herkennen Hem niet. Het is de combinatie van interpretatie van de geschriften en de gedeelde maaltijd die hen helpt om Christus te herkennen. Ondanks de fysieke aanwezigheid van Jezus, herkennen de Emmaüsgangers Hem pas als ze de gebeurtenissen begrijpen in het licht van de oudtestamentische geschriften. Dit onderstreept dat de interpretatie van een tekst inderdaad invloed heeft op de toegeschreven betekenis. Hays' analyse van dit verhaal verheldert de vroegchristelijke praktijk van het interpreteren van Bijbelteksten binnen een dramatisch kader, wat ons onderzoek naar de hermeneutische methoden van Clemens ondersteunt.

Op basis van onderzoek van secundaire literatuur lijkt er een goede reden te zijn om aan te nemen dat in de tekst van Clemens van Alexandrië schrijft binnen een zelfde literaire context en dezelfde patronen te herkennen zijn in de *Quis Dives Salvatur* die aansluiten bij de traditie die hem voorafging.

Tweede Uitgangspunt van Skinner: Coherentie en eenheid van de traditie

3.3.5 - Kenmerken voor Apocalyptische Hermeneutiek

In de context van Apocalyptische Hermeneutiek identificeren we de volgende kenmerken die ons ondersteunen bij de interpretatie van vroegchristelijke literatuur. Deze benadering, die stoelt op de methodologie van Quentin Skinner, draagt bij aan het beantwoorden van de

---

⁶² Richard B. Hays, *Reading Backwards: Figural Christology and the Fourfold Gospel Witness* (Waco, TX: Baylor University Press, 2014), pp. 23-4

onderzoeksvraag: ‘Hoe draagt de methodologie voor het hermeneutisch lezen van vroegchristelijke teksten bij aan de interpretatie en het begrip van de teksten van Clemens van Alexandrië?’ Deze kenmerken vormen de basis om in het volgende hoofdstuk te werken met de primaire teksten van Clemens van Alexandrië.⁶³

1. *Mysterie en ontsluiting*: Apocalyptische teksten kenmerken zich door het aanwezig zijn van een verborgen realiteit, een mysterie dat alleen kan worden begrepen door de ‘ogen van het geloof’. Door het uitvoeren van een ritueel, in het geval van de Emmaüsgangers, leidt het ‘openen van de geschriften en het breken van het brood’ tot een ander perspectief op de gebeurtenis wat epistemisch van aard is, dat verder gaat dan louter de historische gebeurtenis. Hays beschrijft dit als het herkennen van het narratieve en/of dramatische gebeuren door de ‘ogen van het geloof’.⁶⁴
2. *Dualiteit van Werelden*: Apocalyptische teksten presenteren vaak een tweevoudige werkelijkheid: de zichtbare wereld zoals wij die ervaren, en een verborgen werkelijkheid die alleen God kan zien. De vergankelijke wereld waarin we leven, wordt weerspiegeld in een eeuwige, soevereine God die zijn wijsheid manifesteert in zijn schepping.⁶⁵
3. *Relevante betekenis*: Apocalyptische teksten worden vaak geassocieerd met historische gebeurtenissen, maar worden door de geloofsgemeenschap gezien als relevante verhalen. De Apocalyps van Henoch bijvoorbeeld, onthult wijsheid die relevant blijft voor de gemeenschap op het moment dat de tekst is geschreven.⁶⁶ Kerkvaders presenteren hetzelfde fenomeen in relatie tot de historische gebeurtenis van de kruisiging van Christus, waarbij elke profeet en gebeurtenis in de geschriften van het Joodse volk betrekking heeft op Christus, zoals het geval is bij de Emmaüsgangers.⁶⁷
4. *Profetisch verwijt*: Een intrigerend aspect van apocalyptische literatuur is dat het einde wordt voorgesteld als het begin, in tegenstelling tot het traditionele perspectief dat afgekeurd wordt door de gelovige profeet in de tekst. De betekenis van het verhaal kan niet uitsluitend worden afgeleid van de historische gebeurtenis op zichzelf, zoals het geval was bij de Emmaüsgangers. We moeten uitgaan van een bepaalde eenheid

---

⁶³ Ibid. ; De kenmerken van apocalyptische hermeneutiek zijn uiteengezet op basis van deze secundaire bron. Dit is uitgewerkt om aan te sluiten bij de voorgaande tekst ten aanzien van Richard Hays.

⁶⁴ R. Hays, *Reading with the Grain of Scripture*, 2020, p. 9-46

⁶⁵ J. Behr, *John the Theologian & his Pascha Gospel*, 2019, pp.101-131

⁶⁶ Lydia Gore-Jones, “Irenaeus and Jewish Apocalyptic Traditions.” *Phronema* 34 (2019), pp. 1-23

⁶⁷ J. Behr, *John the Theologian & his Pascha Gospel*, 2019, pp.101-131 ; Zie ook de introductie van Richard Bauckham, *The Theology of the Book of Revelation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), pp. 1-9 waarin hetzelfde idee tot uiting wordt gebracht.

in de schepping om betekenis aan de wereld te kunnen geven, zoals uiteengezet in de opmerking over de *Regula Fidei*, waarin Christus als eerste principe in de wereld wordt beschouwd.⁶⁸

Als we De methodologie van Skinner bekijken, zien we duidelijke overeenkomsten met deze kenmerken van apocalyptische hermeneutiek.⁶⁹ Zijn eerste criterium, dat adviseert om de tekst in zijn bredere culturele en historische context te plaatsen,⁷⁰ sluit aan bij het idee dat we apocalyptische teksten moeten interpreteren in lijn met de onderliggende traditie.⁷¹ Skinner's streven naar coherentie, zijn tweede criterium, wordt behaald wanneer we de teksten van Clemens bekijken in het licht van de voorafgaande traditie. Dit helpt om vooringenomen interpretaties te vermijden.⁷² Door de tekst te waarderen als een verhaal en structuur die de lezer wil inwijden in een nieuwe werkelijkheid, zijn we in overeenstemming met Skinner's derde criterium.⁷³ De tekst wordt gewaardeerd als een narratief en structuur die de lezer wil inwijden in een nieuwe werkelijkheid door de "ogen van het geloof".⁷⁴ De tekst is meer dan een blik op een historische situatie; het nodigt de lezer uit, die zich bewust is van dit andere vertrekpunt, om geleid te worden naar een dieper begrip. Deze kenmerken, afgeleid uit de tekst zelf en de voorafgaande literaire traditie, kunnen helpen bij het vaststellen van kaders voor de interpretatie van concepten en structuren binnen de vroegchristelijke tekst.⁷⁵ Ze helpen te voorkomen dat latere interpretaties en inzichten de historische en culturele context van de tekst verduisteren.⁷⁶ Hoewel apocalyptische hermeneutiek zich duidelijk manifesteert in de vroegchristelijke literatuur, zijn de implicaties en nuances van deze benadering nog steeds onderwerp van intensieve studie en debat. We zullen deze nuances verder verkennen door te kijken naar het werk van hedendaagse theologen zoals John Behr en Peter Leitenhart.

---

⁶⁸ John P. Manoussakis. "The Anarchic Principle of Christian Eschatology in the Eucharistic Tradition of the Eastern Church", 2007, pp. 29-46; Zie ook, John Behr, "In the End is my beginning", in *Origen on First Principles*, vol. 1, (Oxford, Oxford University Press, 2017) pp. Lxxx-Lxxxiii

⁶⁹ Quentin Skinner, "Meaning and understanding in the History of Ideas" in *Visions of Politics, Volume I: Regarding Method*, 2002, pp. 57-89

⁷⁰ Ibid. 65

⁷¹ Ibid. 61

⁷² Ibid. 67

⁷³ Ibid. 83

⁷⁴ Richard B. Hays, *Reading Backwards*, 2014, p. 23-24.

⁷⁵ Q. Skinner, "Meaning and understanding in the History of Ideas," 2002, p. 82

⁷⁶ Ibid.

3.3.6 - Het Apocalyptische principe

Het apocalyptische principe, prominent aanwezig in de vroegchristelijke literatuur, kent tegenwoordig uiteenlopende interpretaties. John Behr, een vooraanstaand patristicus, maakt onderscheid tussen twee hoofdcategorieën binnen de apocalyptische benadering: '*eschatologische invasie*' en '*ontsluierde vervulling*'. In zijn conceptualisering van '*eschatologische invasie*', benadert Behr apocalyptiek vanuit het perspectief van tijd-ruimte relaties. Hij schetst een wereld waarin iets mis is gegaan en de geschiedenis zich door middel van kastijding en oordeel naar een rampzalig hoogtepunt beweegt aan het einde van de geschiedenis.⁷⁷

Daarentegen staat Behr's '*ontsluierde vervulling*', een benadering waarbij de focus ligt op het verkrijgen van epistemische kennis door een hermeneutische omkering van het uitgangspunt bij het herlezen van een tekst.⁷⁸ Peter Leitenhart ondersteunt deze interpretatie in zijn commentaar op het Bijbelboek Openbaring. Hij legt uit dat de boodschap van Openbaring niet zozeer over het einde van de wereld gaat, maar over het voorspellen van een einde van 'een wereld'.

Leitenhart verklaart wat apocalyps zelf betekent:

ἀποκαλύπτω means 'uncover' or 'unveil.' In the LXX, ἀποκάλυψις typically refers to a literal uncovering, the sexual uncovering of nakedness prohibited in Leviticus 18 and 20 or the uncovering of a woman's head as she stands before the priest in the rite of jealousy (Num.5:18). In Revelation, this erotic connotation is very much in play, as the unveiling of Jesus occurs through the unveiling of the bridal city. In the NT, the word is used metaphorically, describing the uncovering of some reality that could not be discerned before unveiled. The coming judgement unveils God's righteousness (Rom.2:5), clarifying the obscure operations of his justice. Paul eagerly awaits the unveiling of the sons of God (Rom.8:19), the revelation of the true Israel. Jesus discloses God's secret about the inclusion of the Gentiles to Paul (Eph.3:3). Unveiling comes through abrupt intervention-judgement, to transform creation, to show himself to Paul-as God intrudes "perpendicularly" into a "linear" sequence of history.⁷⁹

Volgens Leitenhart betekent '*ἀποκαλύπτω*' 'ontdekken' of 'onthullen'. In het Nieuwe Testament wordt dit woord figuurlijk gebruikt om het onthullen van een realiteit te omschrijven die voorheen onopgemerkt bleef. In lijn met John Behr's scheiding tussen '*eschatologische invasie*' en '*ontsluierde vervulling*', en Peter Leitenhart's analyse van de apocalyptische benadering, ligt de focus van apocalyptiek op de onthulling van een verborgen realiteit. Terwijl Behr een

⁷⁷ John Behr, *John the Theologian and his Paschal Gospel*, (Oxford, Oxford University Press, 2019) pp. 100-1

⁷⁸ John Behr, *John the Theologian and his Paschal Gospel*, 2019, pp. 102-110

⁷⁹ Peter Leitenhart, *Revelation 1-11*, (New York, T&T Clark, 2018), p. 69

onderscheid maakt tussen twee soorten apocalyptische interpretaties, benadrukt Leitenhart hoe het concept van apocalyps zowel de transformatie van de gelovige als de onthulling van een verborgen realiteit omvat. Dit idee sluit aan bij Behrs concept van '*ontsluierde vervulling*', wat suggereert dat de twee theologen het eens zijn over de centrale rol van onthulling en transformatie in de apocalyptische hermeneutiek.

Leitenhart past dit concept toe op de interpretatie van apocalyptische teksten en het achterhalen van eschatologische werkelijkheden binnen een liturgische context.⁸⁰ Het fundamentele principe van dit liturgische motief ondersteunt het begrip en de interpretatie van vroegchristelijke literatuur binnen de context van de onderzoeksvraag. Deze hermeneutische transformatie in apocalyptiek binnen vroegchristelijke literatuur helpt gelovigen om verborgen realiteiten en betekenissen in de teksten te ontsluiten. Door de nadruk te leggen op Behrs onderscheid en het belang van '*ontsluierde vervulling*', wordt duidelijk dat de focus ligt op het herkennen van Gods mysterie in plaats van louter een historische climax. Deze benadering verrijkt ons begrip van vroegchristelijke literatuur en biedt een solide basis voor het beantwoorden van de gestelde deelvraag.⁸¹

Deze apocalyptische hermeneutiek vindt een concrete toepassing in het werk van John Manoussakis. In zijn analyse van de eucharistische liturgie betoogt Manoussakis dat de kerk vanaf het begin een onderscheid maakte tussen een chronologische opeenvolging van historische gebeurtenissen, die het normale leven kenmerken, en een apocalyptische benadering van hermeneutiek. Zijn analyse biedt een waardevolle invalshoek voor het begrijpen van de praktische implicaties van deze theoretische concepten. Hij betoogt dat de kerk vanaf het begin een onderscheid maakt tussen protologische en anarchische eschatologie, een verstoring van de lineaire tijd als een inbraak van het transcendente om reflectie te bieden ten aanzien van onze bestaansvragen. Wanneer de wereld uitsluitend bekeken wordt vanuit een protologisch kader, een opeenvolging van historische gebeurtenissen, gekenmerkt door het Griekse woord *chronos* (chronologie), wat eerder kenmerkend was voor de eerdergenoemde *eschatologische invasie*. Binnen dit kader, zo stelt Manoussakis, beperkt de religieuze tekst zich tot een vorm van Hegeliaans idealisme waarin de geschiedenis geleid wordt naar één bepaald hoogtepunt. Zingeving wordt beperkt tot een lineaire verwachting van een veronderstelde ideale staat van zijn.⁸²

---

⁸⁰ Ibid. pp. 209-210, 247 ; al komt dit motief terug in zijn volledige analyse van het Bijbelboek Openbaring.

⁸¹ Zie ook Paul F. Bradshaw, Maxwell E. Johnson, *The Origins of Feasts and Seasons in Early Christianity* (Liturgical Press, London), 2011; Alexander Schmemmann, *Introduction to Liturgical Theology* (New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1966), pp. 68-80.

⁸² John P. Manoussakis. "The Anarchic Principle of Christian Eschatology in the Eucharistic Tradition of the Eastern Church", *The Harvard Theological Review* no. 100-1, (2007), pp. 29-46; Het onderliggende probleem is dat

Manoussakis contrasteert dit met de eucharistische liturgie, waarin de wereld niet alleen vanuit een protologisch-historisch perspectief wordt gezien. Als voorbeeld gebruikt Manoussakis de eucharistische liturgie, wat de kruisiging van Christus herdenkt, die in het heden van de kerkelijke viering aanwezig is als een toekomstige overwinning die al reeds plaats heeft gevonden. Dit illustreert apocalyptische hermeneutiek, waarbij men actief wordt uitgenodigd om buiten een protologisch denkkader te treden bij het interpreteren van de gebeurtenis in de vorm van een *ontsluierde vervulling*.⁸³

Het lijkt er dus op dat apocalyptische hermeneutiek een centrale rol speelt in het begrip van de vroegchristelijke traditie. Het onthult een onderliggende eschatologische werkelijkheid, die in contrast staat met de protologische werkelijkheid, oftewel een chronologische opeenvolging van gebeurtenissen. Door het onthullen van deze diepere (niet-protologische) betekenissen in vroegchristelijke teksten, kunnen gelovigen de realiteit van Gods mysterie in relatie tot bestaansvragen beter begrijpen en waarderen.⁸⁴ Terwijl deze apocalyptische benadering wordt afgezet tegen de aards-temporele (protologische) werkelijkheid, en te reflecteren op de betekenisloosheid van de opeenvolging van natuurlijke gebeurtenissen.⁸⁵

Door de diepere (niet-protologische) betekenissen in vroegchristelijke teksten te onthullen, kunnen we de realiteit van Gods mysterie in relatie tot existentiële vragen beter begrijpen en waarderen. Dit helpt ons bij het begrijpen van de tekst van Clemens van Alexandrië en de terminologie die hij gebruikt.⁸⁶ Hierdoor zijn er voor ons ook concrete kaders in welke taal de tekst, *Quis Dives Salvatur*, begrepen kan worden leren verstaan.

elke vorm van religie dan niet zou verschillen van een soort Hegeliaans idealisme. Zie ook, Wolfhart Pannenberg, deze noemt dit het gevolg van de secularisering van de geschiedenis. Wolfhart Pannenberg, "Modernity, History, and Eschatology" in *The Oxford Handbook of Eschatology*, pp. 493-99.

⁸³ John P. Manoussakis. "The Anarchic Principle of Christian Eschatology in the Eucharistic Tradition of the Eastern Church", 2007, pp. 29-46; de hymnes die binnen de eucharistische liturgie bestaan dateren in vanuit de context van de vroeg christelijke literatuur. Zie ook voorbeeld van Melito van Sardis, *Peri Pascha*, 93-96, de tekst die geschreven is in de tweede eeuw komt terug in de Byzantijnse traditie door John Chrysostom, en de latere liturgie van de Metten liturgie van heilige Zaterdag die tot op heden in de liturgie bewaard is gebleven.

⁸⁴ Wolfhart Pannenberg, (trans.) Bromley, Geoffrey W. *Systematic Theology. vol. 1* (Grand Rapids, William. B. Eerdmans. 1996-1997) pp. 207-8 ; Pannenberg notes that this literary tradition is employed in the same manner in the New Testament and early Christian texts.

⁸⁵ Binnen de evangelieën zijn er verschillende aanwijzingen die wijzen op een patroon in de tekst dat inspeelt op het gebruik van de "apocalyptische" stijlfiguur. Een voorbeeld hiervan is te vinden in Johannes 1:49 waarin Nathanaël getuigt: "Rabbi, u bent de Zoon van God, u bent de koning van Israël!" (NBV), en dit staat in contrast met de inscriptie "De koning der Joden" die aan het kruis in elk van de evangeliën voorkomt (Mattheus 27:37; Markus 15:26; Lukas 23:38; Johannes 19:19). Dit contrast wordt verder benadrukt door de woorden van de centurio in Markus (15:39): "Werkelijk, deze mens was Gods Zoon" wat verschilt van het Joodse volk dat niet weet wat ze aan het doen zijn (Luk. 23:34).

⁸⁶ De genoemde punten uit deze paragraaf kunnen verder worden uitgebreid met bijvoorbeeld een lezing van de tekst traditie van de twee-wegen, zie hiervoor ook Alistair Stewart, (*On the Two Ways, Life or Death, Light or Darkness: Foundational Texts* (Crestwood, NY: St Vladimirs Seminary Pr, 2011)) waarbij er gebruik wordt gemaakt van een andere benadering. In dit onderzoek is er gekozen om de aandacht te richten op het begrip apocalyptiek omdat er geen verschil duidelijk is in het hermeneutische proces en het verband met de *Regula Fidei* onderbouwd is met de secundaire literatuur.

Derde Uitgangspunt van Skinner: In Dialoog treden met de Tekst

3.3.7 - Wanneer lezen we Hermeneutisch?

Het derde criterium betreft de benadering van de primaire tekstinterpretatie. Hierbij is het van belang om in te spelen op de vragen die de auteur stelt, zonder deze te verwarren met onze eigen ideeën en opvattingen.⁸⁷ Volgens Skinner moet een klassieke tekst niet gelezen worden in het licht van onze hedendaagse vraagstukken, maar eerder als een venster naar andere perspectieven.⁸⁸ Dit roept de vraag op hoe we ons het snelst vertrouwd kunnen maken met de wereld van de auteur.⁸⁹ Een mogelijke benadering is te vinden in de fenomenologie, voornamelijk in de universaliteit van de dood. Religieuze teksten, zoals Davidsen in zijn werk impliceert, zijn vaak gericht op fundamentele levensvragen en zingeving ten aanzien van, bijvoorbeeld, de menselijke vergankelijkheid.⁹⁰ De dialoog die deze teksten opwekken, is vanuit elk tijdperk te begrijpen, dankzij onze gedeelde menselijke subjectiviteit.⁹¹ De resterende vraag is hoe we concreet in dialoog kunnen gaan met een oude religieuze tekst zoals de *Quis Dives Salvatur* van Clemens, en hoe we kunnen bepalen of onze interpretatie correct is binnen onze gezamenlijke ervaring

3.3.8 - Hermeneutisch onderscheid en nuance voor het begrijpen van Clemens van Alexandrië

We kijken nu naar de hermeneutische benadering in de secundaire literatuur. David Jasper, emeritus professor in literatuur en theologie, bespreekt in *A Short Introduction to Hermeneutics* de Alexandrijnse traditie, met specifieke focus op Clemens en Origenes als belangrijkste vertegenwoordigers.⁹² Hij maakt een onderscheid tussen *exegese* (tekstontleding) en *eisegese* (het afleiden van lessen).⁹³ De benadering van David Jasper van de Alexandrijnse traditie en zijn onderscheid tussen exegese en eisegese biedt een ander perspectief ten opzichte van de

⁸⁷ Quentin Skinner, "Meaning and Understanding in the History of Ideas," in *The Return of Grand Theory in the Human Sciences*, edited by Quentin Skinner (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), p. 31.

⁸⁸ Ibid. 89

⁸⁹ Ibid. 89

⁹⁰ Zie, Bijlage 1. Perspectieven van het vakgebied L&R; Deze tabel in de bijlage is afkomstig uit M. A. Davidsen, "Rationale Voor Het Landelijk Kerncurriculum Levensbeschouwing En Religie Van Expertisecentrum LERVO," *Religie & Samenleving* (2022): Tabel 2.

⁹¹ David Jasper kent dit inzicht toe aan William Dilthey, op basis waarvan de academische Geesteswetenschappen in leven is geroepen. pp. 95-96

⁹² David Jasper, *A Short Introduction to Hermeneutics*, (John Knox Press, Louisville, 2004) pp. 36-39

⁹³ Ibid. p.50 ; Dit commentaar bouwt voort op dat van Thomas A. Kempis. Ik gebruik deze tweedeling als een voorbeeld van wat herhaaldelijk naar voren komt in het werk. De 'allegorische betekenis' van Origenes wordt tegengesproken door de 'historische' betekenis die Theodore van Mopsuestia, in de traditie van Antiochië, aan de geschriften gaf, volgens Jasper.

hermeneutische benadering die in deze paragraaf wordt besproken. Jasper legt de nadruk op historiciteit, wat leidt tot een kritische benadering van de Alexandrijnse traditie vanwege de platonisering van de intellectuele cultuur. De theologe Frances Young betwist echter Jaspers tweedeling tussen exegese en eisegese, zij stelt dat dit een twintigste-eeuwse aanname is die geen recht doet aan de *Regula Fidei*, waar Clemens en Origenes op vertrouwden.⁹⁴ De Alexandrijnse traditie maakt geen onderscheid tussen eisegese, exegese, of historisch onderzoek. In plaats daarvan erkent ze slechts één realiteit:⁹⁵ de noodzaak om te interpreteren met de *Regula Fidei*, zoals Eric Osborn bepleit.⁹⁶

Voor Clemens draait geloof om een apocalyptische hermeneutische traditie, waarbij het epistemologisch uitgangspunt ligt in het herkennen van eenheid tussen de verschillende profeten.⁹⁷ Dit gaat verder dan het onderscheid tussen historische exegese en speculatieve eisegese, zoals voorgesteld door Jasper.⁹⁸ Clemens richt zich op de gelovige die in staat is om eenheid te zien tussen de eigen wereld en religieuze teksten.

3.3.9 - Conclusie: Het derde uitgangspunt van Skinner is de bijdrage voor het hermeneutisch lezen van een vroegchristelijke tekst

In dit hoofdstuk hebben we de hermeneutische methodologie van Quinten Skinner toegepast op de teksten van Clemens van Alexandrië, met als doel hun interpretatie en begrip te verdiepen. Het derde uitgangspunt van Skinner, het belang van een dialoog met de schrijver, stond centraal in ons onderzoek en is mogelijk gemaakt middels de theoretische kaders die gesteld worden aan de hand van de eerste twee uitgangspunten van Skinner.

De bevindingen onderstrepen de waarde van het dialoog, de interactie tussen de lezer en de tekst, bij de interpretatie van Clemens zijn tekst, *Quis Dives Salvator*. Daarnaast is het belang

---

⁹⁴ Frances Young in “Rethinking the Alexandrian-Antiochene Hermeneutical Antithesis” in *Oxford Handbook to Origen* (Oxford, Oxford University Press, 2022).

⁹⁵ Kerygma Petri, Frg.2b *Strom.* 6.58.1, “For one, in truth, is God, who made the beginning of all things, *revealing* the first-begotten son.” Zie ook Frg. 9 *Stromata* 6.128,1-2. Vanuit de *Logos* wordt het begin en geschiedenis van de wereld herinterpreteerd vanuit de apocalyptische (eschatologische) gebeurtenis van het kruis waartoe alles is gemaakt.

⁹⁶ E. F. Osborne, “Reason and the Rule of Faith in the Second Century AD”, 1989, pp. 51-2 ; Dit is onderscheiden met de visie die de Joden of de gnostieken dwalingen erop na houden.

⁹⁷ Eric F. Osborn, *Clement of Alexandria* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), pp.61-62 ; Osborn schrijft vervolgens, “Knowledge of what is predicted is threefold: past, present and future. When fulfilled it points to the past, and to the present; when it is still to come, it points to the future. Faith unites the extremes, ‘because it is concerned with things accomplished or things hoped for, and present activity gives the conviction which confirms the two extremes’ (*Strom.* 2.12.54.3).” Dit toont aan dat Eric Osborn hetzelfde apocalyptische patroon wil aantonen in het werk van Clemens zoals eerder uiteengezet is door J. P. Manoussakis in “The Anarchic Principle of Christian Eschatology in the Eucharistic Tradition of the Eastern Church” (2007), pp. 29-46.

⁹⁸ Reactie ten aanzien van David Jasper, *A Short Introduction to Hermeneutics*, 2004, pp. 36-39

van het begrijpen van de context van de schrijver naar voren gekomen. Deze aanpak heeft ons geholpen de hermeneutische benadering te begrijpen die Clemens in de tekst gebruikt, en stelde ons in staat zijn structuur en terminologie te begrijpen binnen de opgestelde theoretische kaders.

Samengevat laat onze studie zien dat de dialoog met de auteur, zoals voorgesteld in Skinners hermeneutische methode, waardevol is bij het interpreteren van de teksten van Clemens van Alexandrië, omdat het ons in staat stelt te leren vanuit een ander perspectief.

3.4 - Procedure voor interpretatie van *Quis Dives Salvatur*

Dit onderzoek richt zich specifiek op de manier waarop de tekst in het werk van Clemens is geconstrueerd. Hoewel een volledige analyse van al Clemens' werken buiten de scope van dit onderzoek valt, bespreek ik in deze paragraaf een algemene benadering voor het interpreteren van de tekst *Quis Dives Salvatur*. De tekst gaat van start met een passage uit *Markus* (10:17-31), waarin de rijke jongeling bij Jezus komt om te vragen wat hij dient te doen om verlost te worden, maar teleurgesteld vertrekt wanneer hij het antwoord van Jezus, dat hij afstand moet doen van al zijn rijkdommen, tot zich neemt. Clemens geeft de preek aan christenen in Alexandrië en spreekt hen toe over de verzoening tussen aardse welvaart en het christelijke geloof.⁹⁹

We benaderen deze tekst als case study om te onderzoeken hoe Clemens de besproken hermeneutische aanpak toepast. We zullen dit proberen vast te stellen door middel van de volgende stappen:

1. Analyseren van de structuur en opbouw van het argument in de tekst, met aandacht voor de logische volgorde van de ideeën en gebruikte retorische apparaten.
2. Hoe kunnen we de kenmerken van de apocalyptische hermeneutiek van Clemens zijn hermeneutische benadering herkennen?
3. Bepalen van het dominante thema of argument dat het grootste deel van de tekst inneemt. We zullen dit vergelijken met de kerninzichten zoals geformuleerd door Davidsen. Dit proces stelt ons in staat om te evalueren of de hypothesen, die zijn uiteengezet in het theoretische kader en methodologische overwegingen, voldoende zijn om de hoofdvraag van deze scriptie te beantwoorden.

---

⁹⁹ George W. Butterworth, *Clement of Alexandria, Exhortation to the Greeks, The Rich Man's Salvation, To the Newly Baptized* (Cambridge MA, Harvard University Press, 1919), pp.265-67; see "introduction" to the translation of *The Rich Man's Salvation* by Clement of Alexandria.

Het einddoel van deze procedure is om de bevindingen te integreren en conclusies te bespreken over hoe deze opgedane inzichten kunnen bijdragen aan een effectievere en verrijkende benadering van levensbeschouwelijk onderwijs, met expliciete verwijzing naar de hoofdvraag.

4. Analyse en Resultaten

4.1 - Structuur en opbouw van het argument in de tekst

4.1.1 - Inleiding van *Quis Dives Salvatur* (QDS 1-4)

Clemens' preek begint met een discussie over de tegenstelling tussen wereldse rijkdom en het nastreven van waarheid. Hij stelt dat de rijken, gericht op het vergroten van hun rijkdom, de waarheid mislopen die voortkomt uit ethische daden. Clemens schrijft aan het begin van zijn preek:

Now the reason why salvation seems to be more difficult for the rich than for men without wealth is probably not a simple one, but complex. (...) So, complying with the world in everything, and clinging to this present life as the only one left to them, they¹⁰⁰ depart further from the heavenward way.¹⁰¹

Deze passage vormt de basis voor de rest van de preek. Het handelt om de existentiële reflectie op het vergankelijke en het onvergankelijke, waarbij het bezit van aardse rijkdommen iemand verankert in het vergankelijke. De preek bevat ook een uitnodiging tot moreel gedrag als een religieuze plicht. Clemens argumenteert dat rijken hun angst om hun rijkdom los te laten moeten overwinnen om het pad naar waarheid te betreden, dat volgt uit het volgen van de morele plicht.¹⁰² Clemens sluit zijn inleiding af met een wat te herkennen is als een gebed, waarin hij vraagt dat 'onze redder ons kracht geeft'.¹⁰³ Dit vormt een brug naar de daaropvolgende lezing uit Markus 10:17-31, en zet de toon voor de rest van de preek. Daarna

---

¹⁰⁰ In de tekst verwijst "they" naar degenen die de gelijkenis horen en denken dat ze niet voorbestemd zijn voor het eeuwige leven, naar het voorbeeld van de rijke jongeling. Hierdoor raken ze vervreemd van het hemelse en hebben ze alleen nog maar verbinding met het huidige leven.

¹⁰¹ *QDS*, 2-3 (pp. 276-277) ; Zie ook E. Osborn, *Clement of Alexandria*, 2006, p. 78; E. Osborn bespreekt *mimesis* bij Clemens in relatie tot Plato en Aristoteles. Osborn stelt dat dialectiek begint met een metafoer om een verbinding te creëren met het transcendente, dat hij ook wel omschrijft als "the known particular and the unknown first principle".

¹⁰² *QDS*, 4

¹⁰³ *QDS*, 4

benadrukt hij de tegenstelling tussen een leven gericht op vergankelijke zaken en het streven naar het eeuwige leven. Op basis hiervan kunnen we concluderen dat de inleiding van de tekst loopt tot en met paragraaf 4.

4.1.2 - Onderdeel A: *Quis Dives Salvatur* (QDS 5-26)

Na de inleidende van Clemens zijn werk, gaat Clemens niet direct in op de schriftlezing van Markus 10:17-31. In plaats daarvan focust Clemens tot paragraaf 11 op de verborgen apocalyptische betekenis in de tekst die onthult moet worden, die niet letterlijk of materieel dient te worden geïnterpreteerd. Deze benadering onderschrijft zijn toewijding aan apocalyptische hermeneutiek die in de methodologie beschreven stond. Hij begint na afloop van de schriftlezing met de volgende woorden:

“And we are clearly aware that the Saviour teaches His people nothing in a merely human way,¹⁰⁴ but everything by divine and mystical wisdom, we must not understand his words literally, but with due inquiry and intelligence we must search out and master their hidden meaning.”¹⁰⁵

Daarna verschuift Clemens zijn aandacht van de letterlijke tekst naar de benamingen van Jezus in de evangeliën, die profetieën weerspiegelen. Dit leidt tot diepe vragen en Clemens waarschuwt dat een verkeerde interpretatie kan leiden tot de dood. In zijn analyse contrasteert hij Griekse filosofen, zoals de presocratici, Anaxagoras, Democritus en Crates, met goddelijke wijsheid, wat de afhankelijkheid van de mens op God. Dit is in contrast tot de tegenstelling tot degenen die hun rijkdom op materiële zaken en eigen verlangens richten.¹⁰⁶ Rijkdom krijgt een spirituele waarde, waarin dit draait om de erkenning van eigen afhankelijkheid naar God in plaats van afhankelijkheid van eigen wijsheid, terwijl de materiele rijkdom in zichzelf niet wordt afgewezen. Hetzelfde geldt voor armoede, om dit ook binnen een apocalyptische hermeneutisch kader te benaderen, waarin ‘armoede’ een spirituele staat van zijn betreft in de overgave naar eigen tijdelijke verlangen leid (pathos).¹⁰⁷

In paragraaf 15 verlegt Clemens zijn focus naar een nieuw onderwerp: de afwijzing van

---

¹⁰⁴ George W. Butterworth, *Clement of Alexandria: The Rich Man's Salvation* (1919), p. 281 c. Butterworth merkt op dat het Griekse woord beter vertaald kan worden als "vleeselijk", waarbij het gaat om het contrast tussen de betekenis op het materiële vlak en de verborgen spirituele betekenis.

¹⁰⁵ QDS, 5

¹⁰⁶ QDS, 11

¹⁰⁷ Jana Plátová, "Clement of Alexandria's Homily Quis Dives Salvatur? and Its Pastoral Challenges for Alexandrian Christians," *Vox Patrum* 85 (2023): pp. 14-16.

de rijke jongeling. Hij kondigt deze wending aan met: “I for my part would put the matter thus.” Tussen paragrafen 15 en 17 legt Clemens zijn interpretatie van de tekst uit, gevolgd door een vermaning tot paragraaf 21. Hij sluit dit deel af met een retorische vraag “For what reason you think?”. Vanaf paragraaf 23, introduceert hij een persoonlijke reflectie, waarin hij God identificeert met het leven. Hij waarschuwt voor het kiezen van eigen rijkdom en verlangens in paragraaf 25. Omdat het hier een homilie betreft, dient deze tekst een vroegchristelijke gemeente aan te spreken. Waarbij deze tekst en reflectie op de rijke jongeling geïnterpreteerd kan worden als een exorcisme naar de gemeente toe na aanleiding van de twee wegen, van geloof en ongelooft, die zij kunnen kiezen. En, zoals vaak het geval is bij een exorcisme, wordt na afloop van de exorcisme de reddende keuze geïdentificeerd.¹⁰⁸ In paragraaf 25, kondigt de Heer zichzelf aan als degene die geneest en de mens tot leven leidt, in contrast tot de dood.

4.1.3 - Onderdeel B: *Quis Dives Salvatur* (QDS 27-42)

Vanaf paragraaf 27 binnen de *Quis Dives Salvatur* (QDS) tekst maakt Clemens een radicale wending naar een ander onderwerp, de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan en de twee geboden. Dit deel, dat we als onderdeel B zullen benoemen, strekt zich uit van paragraaf 27 tot 29 en eindigt met een vermaning tot goed en heilig handelen (30-42).¹⁰⁹

Het eerste deel van QDS, sectie A, is gekenmerkt door een gedetailleerd en lineair voor-vers commentaar. Hier lijkt Clemens niet zozeer een conventionele exegese na te streven, maar eerder een stijl die we associëren met een homilie. Deze interpretatie krijgt extra ondersteuning door de uitgebreide behandeling van de uitspraak "ga en verkoop wat je bezit", waardoor de tekst de vorm heeft van een preek. De stijl van uitspraken die Clemens gebruikt in onderdeel B van QDS (verzen 27-42) zijn divers. De tekst is niet meer strikt gekoppeld aan de Bijbelse tekst zoals het geval was in onderdeel A. Dit keer houdt de tekst een poëtische structuur aan van de twee wegen.

Clemens' betoog is gebaseerd op het nieuwe gebod van Jezus Christus om zowel God als onze naaste lief te hebben. Dat wordt onmiddellijk opgevolgd door de verklarende parabel van de barmhartige Samaritaan, zoals opgetekend in het Evangelie volgens Lukas (10:27-37).¹¹⁰

De reflectie van Clemens ten aanzien van de twee belangrijkste geboden, na aanleiding van Lukas 10:25-35, waarbij God als eerste geliefd moet zijn met geheel uw ziel en kracht, en de

¹⁰⁸ Hetzelfde kan terug gevonden worden in contemporaine literatuur zoals Melito van Sardis, *On Pascha*, par. 97-104, vert. Alistair C. Stewart (Crestwood: Saint Vladimirs Seminary Press, 2016), pp. 80-82.

¹⁰⁹ De indeling van onderdeel B is omwille van de leesbaarheid, maar niet ten aanzien van de betekenis van de tekst.

¹¹⁰ Jana Plátová, "Clement of Alexandria's Homily *Quis Dives Salvatur*? and Its Pastoral Challenges for Alexandrian Christians," *Vox Patrum* 85 (2023): pp. 7-22.

naaste geliefd moet zijn als zichzelf. De barmhartige Samaritaan identificeert Clemens als Jezus Christus, de scheppende God, van wie wij afhankelijk zijn voor leven, genezing en verzorging. Daarbij trekt Clemens de parallel tussen ons, als luisteraars van de prediking, en de gewonde persoon die aan het lot wordt overgelaten.¹¹¹

Volgens Clemens staan we voor de twee-wegen: 1. Het accepteren van ons leven in de handen van de geneesheer, Jezus Christus, ofwel 2. Het kiezen voor onrechtvaardigheid. Deze beslissing vormt een centrale ethische instructie die weerspiegeld wordt in de structuur van zijn tekst. Hier ontvouwt zich een constante afwisseling tussen deze twee mogelijke wegen, die ons naar een innerlijke reflectie leiden. Deze reflectie brengt ons terug naar de kern van het eerste deel van de tekst, de oproep om moreel juist en standvastig te handelen in ons geloof. Clemens maakt onmiskenbaar duidelijk dat er mogelijkheid is voor herhaalde bekering en ommekeer, evenals Gods voortdurende terugkeer naar Zijn kinderen. Ter afsluiting, Clemens' betoog in QDS (27-42) geeft ons niet alleen een unieke interpretatie van de barmhartige Samaritaan en de twee geboden, maar verbreedt ook ons inzicht in onze verantwoordelijkheden en keuzes binnen ons christelijk leven. Het benadrukt het belang van onophoudelijke reflectie en bekering, en herinnert ons aan Gods immer aanwezige liefde en zorg.¹¹²

4.1.4 - Conclusie over de Structuur en opbouw van *Quis Dives Salvatur*

Quis Dives Salvatur verkent de spanning tussen materiële welvaart en spirituele waarheid. De apocalyptische hermeneutische benadering wordt benadrukt in de interpretatie van de rijke jongeman uit het Evangelie van Markus.

Het tweede deel van de tekst, waarin de parabel van de barmhartige Samaritaan wordt besproken, onderstreept dit contrast en zet aan tot dieper nadenken. Gebaseerd op deze reflectie wordt het concept van de twee wegen opnieuw gepresenteerd, waarbij het morele handelen van de mens centraal staat.

De tekst illustreert een voortdurende verschuiving van materiële rijkdom naar spirituele rijkdom, met apocalyptische hermeneutiek als gids. Het brengt de keuze tussen gerechtigheid en ongerechtigheid onder de aandacht. Nog open staat de vraag hoe deze hermeneutische kenmerken concreet herkend kunnen worden en hoe Clemens' tekst kan worden geïnterpreteerd vanuit een zingevend perspectief.

---

¹¹¹ QDS, 29-30

¹¹² QDS, 40, 1, GCS 17, 186, 10-12: “ὁς μόνος τῶν πάντων οἶός τέ ἐστιν ἄπρακτα ποιῆσαι τὰ πεπραγμένα ἐλέω τῷ παρ’ αὐτοῦ καὶ δρόσω πνεύματος ἀπαλείψας τὰ προημαρτημένα”, tr. G.W. Butterwoth, p. 353.

4.2. - Hermeneutisch lezen van de tekst *Quis Dives Salvatur* na aanleiding van de kenmerken van de Apocayptisch hermeneutische benadering

Clemens van Alexandrië vertegenwoordigt een belangrijk deel van de bredere christelijke gemeenschap, die eerder werd omschreven als de *Regula Fidei*. Dit is te zien aan zijn gebruik van een hermeneutische methode, zoals eerder beschreven door Richard Hays. Hieronder bespreken we de kenmerken van de apocalyptische benadering zoals die in *Quis Dives Salvatur* naar voren komen.

1. **Mysterie en ontsluiting:** Clemens benadrukt dat de tekst niet louter in materiële termen moet worden begrepen. Het gaat vooral om de spirituele betekenis.¹¹³ Dit wordt duidelijk in zijn interpretatie van de rijke jongeling in Marcus¹¹⁴ en de barmhartige Samaritaan uit het evangelie van Lukas. In *Quis Dives Salvatur* onthult Clemens een 'verborgen' realiteit waarin de nadruk ligt op moreel handelen en naastenliefde boven eigenbelang.¹¹⁵ Dit volgt uit de erkenning dat het menselijk leven vergankelijk is en dat men geen waarde moet toekennen aan wat vergankelijk is.¹¹⁶ Clemens onderstreept het belang van de erkenning van onze afhankelijkheid van God. Hij suggereert dat passiviteit ons belemmert om actief te leven en anderen te dienen.¹¹⁷
2. **Dualiteit van werelden:** *Quis Dives Salvatur* illustreert dat Clemens de menselijke conditie verkent door het contrast tussen twee werelden. Na het lezen van Marcus 10:17-31, beschrijft Clemens in sectie A deze tweeledigheid: aan de ene kant een fase van vergankelijkheid en aardse gewoonten,¹¹⁸ en aan de andere kant een fase van onvergankelijkheid waarin men deelneemt aan een rationele, goddelijke realiteit die niet letterlijk moet worden genomen.¹¹⁹ Het doel van deze dualiteit is om twee wegen uiteen te zetten voor het rechtvaardige, waarin de mens niet verkeert in een angst voor de dood, in contrast tot het onrechtvaardigen, dat alleen leid tot de dood. Dit thema wordt in sectie B herhaald aan de hand van de parabel van de barmhartige Samaritaan die ofwel de dood afwacht, ofwel zijn redder herkend waarvan deze afhankelijk is waardoor hij kan leven. In beide secties benadrukt Clemens dat morele daden zinloos zijn als mensen nog steeds passief afhankelijk zijn van hun bezittingen, waardoor ze niet langer in staat zijn

---

¹¹³ QDS, 6-10

¹¹⁴ *Markus* 10:17-31 ; zie ook QDS, 12

¹¹⁵ QDS, 8-10

¹¹⁶ QDS, 14-16

¹¹⁷ QDS, 10-15

¹¹⁸ QDS, 2-3

¹¹⁹ QDS, 5

anderen actief te dienen. In plaats daarvan zou men God moeten erkennen, van wie ieder leven afhankelijk is. Deze dualiteit, manifesteert in de morele keuzes die mensen maken, is een kenmerkend aspect van apocalyptische teksten.

3. Relevante betekenis: Volgens Clemens gaat de analyse van de evangelische teksten verder dan alleen een historische interpretatie. De teksten hebben direct betrekking op onze reflectie op onze eigen sterfelijkheid en onze afhankelijkheid van God. Dit maakt de teksten direct relevant voor elk individu. Ze gaan niet alleen over een letterlijke betekenis die beperkt is tot een groep rijke mensen die bereid zijn hun rijkdom op te geven, maar raken ook aan existentiële vragen die elk individu bezighoudt dat waarde hecht aan het vergankelijke.¹²⁰
4. Profetisch verwijt¹²¹: Zoals eerder vermeld, ligt de betekenis van de tekst in de verborgen betekenis gevonden in existentiële reflectie. Daarmee wijst Clemens de materiele uitleg van een Bijbeltekst, die van een protologische aard is af. Dit wordt gedaan door het presenteren van twee contrasterende wegen in de interpretatie van de tekst. Zo schrijft Clemens, "Ignorance of Him is death, but full knowledge of Him, and close friendship, and love to Him, and growth in his likeness, is alone life."¹²² Het is vervolgens vanuit deze existentiële afhankelijkheid dat Clemens schrijft "Sell what belongs to thee," Hierbij levert hij kritiek op de wijsheid van de aangehaalde Griekse filosofen, die hij als uitsluitend hoogmoedig in hun daden beschouwt.¹²³ Clemens onderstreept consequent dat een individu, wanneer hij zich vastklampt aan materiële bezittingen, zichzelf alleen maar onbekwaam maakt om iets anders te doen dan passief de dood af te wachten en alles te verliezen.¹²⁴ Het is alleen door te erkennen dat men, net als de persoon die wordt gered door de barmhartige Samaritaan,¹²⁵ zelf het leven niet kan claimen, dat men kan accepteren dat men niets te eisen heeft en actief vergankelijke bezittingen kan afstand

---

¹²⁰ QDS, 14-16

¹²¹ Zie J. Behr, *John the Theologian & his Pascha Gospel*, 2019, pp.101-131; zie ook, John Behr, "In the End is my beginning", in *Origen on First Principles*, vol. 1, (Oxford, Oxford University Press, 2017) pp. Lxxx-Lxxxiii

¹²² QDS, 7

¹²³ QDS, 11 ; Zie ook *Strom.* 1.9.45.4-5 ; John Behr, *Asceticism and Anthropology in Irenaeus and Clement* (Oxford, Oxford University Press. 2000), p. 189

¹²⁴ QDS, 24-26 ; De tekst benadrukt dat de mens zijn eigen leven niet kan bezitten en dat hij in plaats daarvan zijn afhankelijkheid van God als Schepper moet erkennen. John Behr, in zijn boek "The Way to Nicaea" vat de gedachtegang van Clemens samen door te stellen, "Such is the fundamental dynamic of Christian living: what appears to be a loss is in fact a gain, the descent into the darkness is the means by which we are enlightened, and the rejection of this world and its riches is the only way to receive them in abundance. (...) *Quis dives salvetur*, where he argues that the very recognition of one's own contingency, that one's very existence and life are given and not one's own, is the first step to understanding the truth and to attaining the riches that come from above." Zie John Behr, *The Way to Nicaea: Formation of Christian Theology*, vol. 1 (Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 2001), 193-194.

¹²⁵ QDS, 27-29

doen. Clemens roept aan tot een omkering om de wereld door andere ogen te zien, vandaar dat Clemens kan spreken over herhaaldelijke vergeving wanneer de mens opnieuw vervalt in zonden.¹²⁶

In conclusie, de *Quis Dives Salvatur* tekst van Clemens van Alexandrië, een prediking aan de vroegchristelijke gemeenschap, karakteriseert zich als een vroegchristelijke apocalyptische tekst, of vertoont op zijn minst coherente kenmerken met teksten uit dit genre. Zoals eerder uiteengezet in de methodologie, stelt de apocalyptische benadering dat de tekst niet slechts een specifieke protologische gebeurtenis binnen een vast tijdsbestek behandelt. In plaats daarvan onthult en actualiseert deze benadering de tekst voor de hedendaagse gelovige, gericht op diens existentiële reflectie. Dit proces ontsluit het geloof als een nieuw alternatief perspectief op het leven, waaronder de daarmee verbonden existentiële vragen.

Het volgende deel van deze scriptie onderzoekt hoe Clemens reageert op de belangrijkste inzichten die Davidsen formuleerde over het zingevende perspectief. Deze analyse stelt ons in staat om de hypotheses en de centrale vraag van deze scriptie te beantwoorden.

4.3 - Vaststellen van het overheersende thema of argument waar de nadruk op ligt in het grootste gedeelte van de tekst.

Met het oog op de inzichten uit ons onderzoek, dat is gestoeld op de methodologie voortbouwend op Quentin Skinner, kunnen we conclusies trekken over Clemens' tekst. Onze hermeneutische benadering, gebaseerd op de relevante concepten uit de tijd van Clemens' schrijven, stelt ons in staat de tekst grondig te interpreteren. Deze benadering is ontworpen binnen een kader dat rekening houdt met teksten uit de bredere traditie en richt zich op de expliciete aspecten van de tekst. Vervolgens richten we onze aandacht op het zingevende perspectief van Davidsen. Vanuit dit standpunt trekken we conclusies uit de tekst in relatie tot de kernvragen geformuleerd door Davidsen, zoals beschreven in bijlage 1 van deze scriptie. Dit zal ons leiden tot een reflectie op de hypotheses die geformuleerd zijn in het theoretische kader van dit onderzoek, waarmee we dit hoofdstuk van de scriptie zullen afronden.

¹²⁶ QDS 40, ten aanzien van “Τῶν μὲν

οἷν προγεγεννημένων θεὸς δίδωσιν ἄρεσιν, τῶν δὲ ἐπιόντων αὐτὸς ἕκαστος ἑαυτῷ”, in coherentie met “ὁς μόνος τῶν πάντων οἷός τε ἐστὶν ἄπρακτα ποιῆσαι τὰ πεπραγμένα ἐλέω τῷ παρ’ αὐτοῦ καὶ δρόσῳ πνεύματος ἀπαλείψας τὰ προημαρτημένα..” Zie ook Jana Plátová, "Clement of Alexandria's Homily Quis Dives Salvatur and Its Pastoral Challenges for Alexandrian Christians," 2023, pp. 17-18

4.3.1 - Reflectie op het zingevend perspectief van Davidsen

Davidsen schrijft onder de kerninzichten bij het zingevend perspectief, “Uit de menselijke conditie (we lijden en gaan dood, en ons analytisch vermogen en morele inzicht is beperkt) vloeien universele existentiële vragen voort (zoals: heeft het leven zin? wat gebeurt er na de dood? wat is goed/kwaad?).” Zoals uit onze analyse blijkt, interpreteert Clemens' tekst deze vragen op basis van de Bijbel. Hij legt herhaaldelijk een link met de menselijke conditie in relatie tot de dood en onze afhankelijkheid van het leven.

We onderzoeken de ideeën van Clemens over de zin van het leven, de omgang met de dood en zijn interpretatie van goed en kwaad. In "*Quis Dives Salvatur*" richt de aandacht zich op de reflectie van het vergankelijke tegen het onvergankelijke. Het gaat niet om een passieve uiterlijkheid of eigenzinnigheid, maar om het vermogen van de mens om zichzelf actief te zien zoals hij werkelijk is, en daarin standvastig te blijven.¹²⁷ De tekst suggereert dat de zin van het leven bestaat uit het actief erkennen van onze afhankelijkheid van de Schepper, in tegenstelling tot passief lijden aan een leven dat elk moment kan eindigen.

Ten aanzien van morele daden en het denken over goed en kwaad, heeft dit als gevolg dat de daden die men verricht, niet langer gericht zijn op het eigen voortbestaan of op het bevredigen van tijdelijke verlangens, maar op echte liefde voor de ander.¹²⁸ Clemens benadrukt dat morele handelingen geen op zichzelf staande zaken zijn, maar uitdrukkingen van het geloof. Ze vloeien voort uit het apocalyptische hermeneutische inzicht dat innerlijke reflectie een alternatief biedt voor het afwegen van het bestaan tegen de genoegens van het vergankelijke.¹²⁹

4.3.2 - Hypothese 1

De eerste hypothese die in dit onderzoek werd onderzocht luidde: “*Het toepassen van hermeneutische vaardigheden, zoals geformuleerd wordt in het curriculum voorstel van Davidsen, maakt het mogelijk om fundamentele existentiële vragen en ethische vraagstukken in primaire bronnen te identificeren en*

---

¹²⁷ QDS, 32-34

¹²⁸ Ibid. ; In de tekst wordt opvallend weinig gezegd over het leven na de dood, behalve dat er een straf van eeuwig vuur is voor degenen die in onwetendheid blijven (QDS, 30, 37), er altijd de mogelijkheid is tot vrijwillige bekering tot het goede (QDS, 39-42), dat wij als mensen niet het recht hebben hierover te oordelen (QDS, 33), en dat de dood wordt overwonnen in het eeuwige leven, zoals Jezus dit heeft bewerkstelligd (QDS, 33). De tekst geeft geen concrete invulling van het leven na de dood.

¹²⁹ John Behr, *Asceticism and Anthropology in Irenaeus and Clement*, 2000. pp. 189-199 ; Het is ook van dit licht dat de het morele handelen van de Grieken in de *Didascalos*, en sofistieke stemmen in de samenleving, bekritiseerd worden. Op basis van een claim of een universele waarheid dat getuigd wordt in de *Regula Fidei*, probeert Clemens de Grieken te overtuigen af te stappen van hun dubieuze tradities die beschreven staan in de *Pros*. Waarin Clemens het onderscheid uitwerkt tussen de protologische-geschapen realiteit van dit geloof en de eschatologische significantie van de Christelijke openbaring. Zie ook, Irina V. Zaytseva, “Religious Tradition of the Ancient World in the Interpretation by Clement of Alexandria.” *Tomsk State University Journal*, no. 453 (2020): pp. 168–72.

invulling te geven aan wat Davidsen de betekenis-kern van een levensbeschouwing noemt". Deze hypothese vond slechts gedeeltelijke ondersteuning. De geanalyseerde primaire tekst toont duidelijk existentiële reflectie, wat een imperatief voor ethisch handelen benadrukt. Ook maakt de tekst zelf het belang van een actieve hermeneutische benadering duidelijk, waarmee we expliciet kunnen verbinden met Davidsens zingevend perspectief. Echter, de toepassing van deze vaardigheden leidde niet tot een volledige invulling van wat Davidsen de betekenis-kern van een levensbeschouwing noemt, waarbij er enkel sprake is van impliciete overlapping van thema's. Dit komt doordat de analyse van de primaire tekst zich uitsluitend richt op de tekststructuur en het argument dat overgedragen wordt in de tekst. Zoals gesteld in het theoretisch kader van de methodologie, na aanleiding van Geoff Teece, kan er onvoldoende ingekaderd worden welke ideeën ten grondslag liggen bij het christendom en is het onduidelijk wat de traditie concreet kenmerkt.

4.3.3 - Hypothese 2

Hypothese 2 die in deze studie werd onderzocht luidde: *“Bij levensbeschouwelijk onderwijs kunnen we Quentin Skinners principes toepassen om een duidelijk en praktisch methodologisch kader te bieden voor hermeneutisch lezen. Dit zal ons in staat stellen om historische teksten te benaderen met een bewuste houding ten opzichte van de ideeën die we in de tekst brengen, zonder daarbij de historische context te negeren”*. Onze analyse, waarbij Clemens van Alexandrië's *Quis Dives Salvatur* (QDS) als centraal punt van interpretatie diende, leverde sterke ondersteuning voor deze hypothese. We hebben specifieke focus gelegd op de essentiële kaders die nodig zijn om de tekst te begrijpen en het argument in de tekst te volgen, gezien hun cruciale rol in het hermeneutisch leesproces. Ter illustratie van dit hermeneutisch proces hebben we Clemens' exegese van de parabel van de barmhartige Samaritaan in QDS onderzocht. Clemens identificeert de Samaritaan uit het verhaal met Jezus Christus en de luisteraars van de preek als de persoon die in dit verhaal wordt aangevallen. Clemens richt de interpretatie van zijn tekst uitdrukkelijk tot de menselijke conditie en de existentiële afhankelijkheid naar God toe, zonder dat hier concepten of ideeën aan te pas hoeven te komen die niet in de tekst zelf aanwezig zijn.

Deze benadering, die direct is gebaseerd op de tekst zelf, illustreert de effectiviteit van Skinners principes. Deze principes bieden een methodologisch kader dat zowel respect heeft voor de historische context als ruimte laat voor hedendaagse concepten. Het resultaat is een genuanceerde interpretatie waarbij, in het hermeneutische lees proces, anachronisme vermeden kan worden. We hebben bijvoorbeeld in QDS waargenomen dat herhaling van het centrale punt

een kenmerkend aspect is, een aspect dat duidelijk naar voren komt bij toepassing van Skinners methode.

Samenvattend bevestigt onze analyse de geldigheid van de voorgestelde hypothese. Het toepassen van Skinners principes in levensbeschouwelijk onderwijs toont zich als een effectieve methode om historische teksten te benaderen, te analyseren en te interpreteren, zoals onze exegese van Clemens' QDS illustreert.

4.3.4 - Hypothese 3

De derde hypothese in dit onderzoek was: *“Door de methode van Quentin Skinner te gebruiken als leidraad voor het hermeneutisch lezen van religieuze teksten, zullen religieuze teksten worden gelezen vanuit een motief dat een relevant antwoord biedt op de kernvragen vanuit het zingevend perspectief”*. Quentin Skinners methode werd toegepast om de tekst van Clemens van Alexandrië te interpreteren. Deze aanpak bleek nuttig te zijn voor het verkrijgen van dieper inzicht in de betekenis en implicaties van de tekst, vooral met betrekking tot centrale thema's zoals mysterie en ontsluiting, dualiteit van werelden, relevante betekenis en profetisch verwijt. Het gebruik van Skinners methode voor het lezen en interpreteren van religieuze teksten draagt bij aan het begrijpen van deze teksten en helpt bij het identificeren van relevante antwoorden op kernvragen vanuit het zingevend perspectief. Echter, deze methode heeft niet noodzakelijkerwijs een volledig antwoord gegeven op de zingevende vragen die de tekst oproept, zelfs niet als deze vragen zijn ingekaderd door Davidsen.

Deze bevinding brengt ons tot de conclusie dat de hypothese slechts gedeeltelijk ondersteund wordt. Hoewel Skinners methode waarde heeft toegevoegd aan de interpretatie van de tekst en het blootleggen van relevante antwoorden, impliceert dit dat aanvullende hermeneutische methoden en benaderingen nodig zijn om volledige antwoorden op de zingevende vragen in de tekst te verkrijgen. Het is belangrijk om de implicaties van deze gedeeltelijke ondersteuning van de hypothese te erkennen. Het suggereert dat toekomstig onderzoek zou moeten streven naar het ontwikkelen van aanvullende of aangepaste hermeneutische methoden om een completer inzicht te krijgen in de zingevende aspecten van religieuze teksten. Bovendien roept Clemens' behandeling van de dualiteit tussen materiële rijkdom en spirituele waarheid diepere vragen op over de zin van het leven, de waarde van materiële bezittingen en de rol van God in het menselijk bestaan, die verder onderzoek vereisen voor een volledig begrip.

Gezien deze bevindingen is er behoefte aan verdere ontwikkeling van pedagogische technieken die gericht zijn op het begeleiden van leerlingen bij het vinden van antwoorden op

het zingevend perspectief dat in een tekst wordt opgeroepen. Dit is nodig om leerlingen te helpen bij het bereiken van conceptuele reflectie op begrippen, zodat ze een duidelijk, ultiem doel van een levensbeschouwing kunnen identificeren, zoals voorgesteld door Davidsen.

4.4 - Conclusie op de Onderzoeksvraag

Deze studie stelde centraal de vraag: *Hoe kan het gebruik van oude primaire teksten, specifiek die van Clemens van Alexandrië, bijdragen aan het ontwikkelen van hermeneutische leesvaardigheden en hoe kan dit worden geïntegreerd in het zingevend perspectief van Davidsen om een effectievere en verrijkende benadering van levensbeschouwelijk onderwijs te realiseren?* Om deze vraag te beantwoorden, hebben we bepaalde hypothesen onderzocht, gebaseerd op de concepten die Davidsen definieert binnen zijn zingevend perspectief. De resultaten van ons onderzoek wijzen uit dat de criteria die Quentin Skinner heeft opgesteld een degelijk kader bieden voor het begrijpen van religieuze teksten. Wanneer we deze criteria toepassen, resulteert dit in een concrete en verifieerbare benadering. We moeten hierbij een primaire bron op een wijze interpreteren die consistent is met de suggesties van de tekst zelf - een benadering die we 'hermeneutisch lezen' noemen. Verder toont ons onderzoek aan dat een primaire bron, zoals de *Quis Dives Salvatur* van Clemens van Alexandrië, relevante inzichten biedt voor het zingevend perspectief. Het nauwgezet volgen van het argument van de tekst leidt tot vragen die ruimte bieden voor existentiële reflectie op de menselijke conditie.

Hoewel het gebruik van Skinners criteria helpt bij het ontwikkelen van hermeneutische vaardigheden en het identificeren van relevante antwoorden op centrale vragen binnen het zingevend perspectief, levert deze methode geen volledige antwoorden op de diepere vragen die de tekst naar voren brengt. Desondanks faciliteert deze methode de integratie in Davidsens zingevend perspectief en zorgt voor een effectievere en verrijkende aanpak in levensbeschouwelijk onderwijs. Deze aanpak biedt een stevig fundament voor verdere ontwikkelingen in deze onderwijsrichting.

5. Discussie en Aanbeveling

Het blijkt onmogelijk om de eerste hypothese volledig te ondersteunen, aangezien de definitie die Davidsen geeft van de 'betekenis-kern' van een levensbeschouwing onduidelijk blijft. Het concept van de 'ultieme kern' van een levensbeschouwing blijft onduidelijk. De kerninzichten of 'elementaria' die Davidsen geeft (zie bijlage 1), geven onvoldoende verduidelijking over wat de kern van een religie zou kunnen zijn. Dit impliceert dat er sprake is

van een essentialistische benadering van religie, wat verder reikt dan de oorspronkelijke onderzoeksvraag. Meredith B. McGuire, auteur van *Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life*, merkt op dat religie een complex en dynamisch fenomeen is, niet eenduidig of statisch zoals gesuggereerd door een essentialistische benadering.¹³⁰ Davidsen presenteert dit in zijn uiteenzetting van verschillende perspectieven, en net als McGuire erkent hij dat elke definitie haar beperkingen kent en dat maatschappelijke en sociale verschillen niet inherent zijn aan de definitie van een religie.¹³¹ De discussie over een 'ultiem doel', verduidelijkt door de 'elementaria' (zie bijlage 1 bij het zingevend perspectief), wordt gedreven door de fenomenologische ervaring waarin ieder individu geconfronteerd wordt met zijn of haar sterfelijkheid en daaruit voortvloeiende waardeoordelen. Dit is op zichzelf een universeel aspect van menselijkheid. Omdat dit een universeel gegeven is, zoals eerder opgemerkt, zal het daarom ook als ultiem doel gekenmerkt omdat het ongediscrimineerd elk individueel mens aan gaat. Het concept van een 'ultiem doel', verduidelijkt in de 'elementaria' (zie bijlage 1), komt voort uit de fenomenologische ervaring van het omgaan met sterfelijkheid, een universeel aspect van de menselijke ervaring. Hoewel dit 'ultieme doel', dat van toepassing op elk individu, in de primaire tekst duidelijk wordt aangehaald, wordt er geen concrete invulling gegeven wat dit dan is. Men wordt aangespoord te reflecteren op existentiële afhankelijkheid, materiële banden los te laten en uit liefde te handelen, maar het einddoel van deze stappen blijft onduidelijk. Daarom kan de eerste hypothese slechts gedeeltelijk worden bevestigd.

In deze discussie en de toepassing van de resultaten, naar aanleiding van de ondersteunde tweede hypothese, bieden we een praktische aanbeveling die is gebaseerd op deze tweede hypothese. Ons voorstel betreft het gebruik van de parabel van de barmhartige Samaritaan in combinatie met de tekst van Clemens van Alexandrië, zoals besproken in *Quis Dives Salvatur* (QDS) waarin dezelfde tekst wordt geïnterpreteerd.¹³²

In eerste instantie zou een leerling de opdracht kunnen krijgen om de parabel van de barmhartige Samaritaan zelfstandig te interpreteren. De primaire interpretatie van de gelijkenis roept op tot het helpen van anderen, inclusief onze vijanden. Vanuit onze analyse van QDS, volgend op hetgeen Clemens van Alexandrië stelt, blijkt dat de tekst aanzet tot existentiële reflectie op de menselijke conditie, daarbij gebruikmakend van een alternatief apocalyptisch hermeneutisch kader.

Na de interpretatie van de tekst van de barmhartige Samaritaan door de leerling, kan de passage uit *Quis Dives Salvatur* aan hem of haar worden gepresenteerd. Vervolgens kunnen de

¹³⁰ Meredith B. McGuire, *Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life* (Oxford, Oxford University Press, 2008)

¹³¹ Ibid. p. 22

¹³² QDS, 28-29

verschillen tussen wat de leerling zelf heeft opgeschreven en wat hij of zij in de tekst van Clemens vindt, worden onderzocht. In deze les kunnen leerlingen de verschillen tussen de twee uitleggen vergelijken, waardoor hermeneutische inzichten actief worden ontwikkeld, met de nadruk op het zingevend perspectief. Het proces wordt als succesvol beschouwd wanneer de leerling een verschil kan aantonen tussen hun eigen interpretatie en die van Clemens, en dit verschil kan articuleren. Dit proces van bewustwording presenteert de leerling met een alternatief perspectief en stimuleert hen om hun eigen aannames opnieuw te beoordelen.

De lesdoelen zijn dan als volgt:

1. Het bevorderen van een dieper begrip van de gelijkenis door het herkennen van patronen in het religieuze verhaal en het onderzoeken van de betekenis vanuit zingevend en fenomenologisch perspectief.
2. Het ontwikkelen van hermeneutische vaardigheden door het vergelijken van de interpretaties van de gelijkenis vanuit het perspectief van de huidige onderwijsmethoden en de tekst van Clemens van Alexandrië.
3. Het bevorderen van actieve betrokkenheid bij centrale thema's in het christendom, zoals het sterven en wederopstanding, door leerlingen te confronteren met vragen die diepere reflectie vereisen.

Het is cruciaal te benadrukken dat de interpretatie van teksten niet mag worden beïnvloed door ideeën die niet in de tekst zelf aanwezig zijn. Door deze aanpak kunnen leerlingen een meer omvattend begrip van de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan ontwikkelen, dat expliciet rekening wordt gehouden met het zingevende perspectief.

De derde hypothese in dit onderzoek werd niet bevestigd. Dit resultaat overstijgt wat oorspronkelijk was uiteengezet in de methodologie voor het hermeneutisch lezen van een primaire bron. Hier is op gewezen aan de hand van de hermeneutische benadering die potentieel uiteengezet wordt door Hans-Georg Gadamer's werk *Truth and Method*. Het oog van dit onderzoek ging primair om de een concrete basis te leggen in de concretisering van een methode van hermeneutisch lezen.¹³³

Hoewel het uitwerken van de nuance die Gadamer gebruikt in zijn methodologie te ver zou gaan voor dit onderzoek, zou verder onderzoek hierin de tekortkoming van hypothese 3 kunnen beantwoorden en aanvullend antwoord kunnen geven op hypothese 1. De afhankelijkheid van Quentin Skinner's hermeneutische benadering is een potentieel kritiekpunt in dit onderzoek. Elizabeth Clark, professor in Patristiek aan de Duke University, heeft drie belangrijke tekortkomingen van Skinner's benadering geïdentificeerd: het negeren van Derrida's

---

¹³³ Gadamer, Hans-Georg. *Truth and Method*, 2nd rev. ed. London: Continuum, 2004.

kritiek op de prioriteit van teksten; het gebrek aan aandacht voor sociaal-economische invloeden op een tekst; en de assumptie dat de intentie van de auteur te destilleren is uit de tekst.¹³⁴ Skinner is het eens dat er meer betekenissen kunnen bestaan in een tekst, waarschuwt hij ons om voorzichtig te zijn met het toekennen van onbedoelde betekenissen aan teksten.¹³⁵ Dit blijft de basis vormen voor het concretiseren van hermeneutisch lezen en vaardigheden. Hoewel het ontrafelen van de oorspronkelijke intentie, in dit geval van Clemens van Alexandrië, niet het primaire doel is, dienen we ons bewust te zijn van onze eigen vooronderstellingen in de dialoog met zowel antieke als moderne lezers. Dit draagt bij aan het vinden van gemeenschappelijke grond en het verrijken van het interpretatieve proces.

Het is belangrijk om te benadrukken dat de resultaten van dit onderzoek niet volledig te generaliseren zijn. De analyse van één specifieke tekst, afkomstig van een enkele kerkvader, kan niet als representatief worden beschouwd voor een complete religie. Het hoofddoel van deze studie was om de methodiek van 'hermeneutisch lezen' te verfijnen. Hiermee stellen we een manier voor om het betekenisgevende perspectief binnen de door Davidsen voorgestelde perspectiefgerichte benadering vorm te geven. Dit impliceert natuurlijk niet dat deze methode universeel toepasbaar is op alle religies. Een voorbeeld hiervan zouden de Abrahamitische godsdiensten kunnen zijn, die elk hun unieke benadering kunnen vereisen. Toch, aangezien deze religies een hoge waarde hechten aan teksten en tradities die door de eeuwen en culturen heen worden gecommuniceerd, biedt dit een kans voor interdisciplinair onderwijs, vooral in taal, geschiedenis en filosofie.

Tot slot onderstreept dit onderzoek de noodzaak van verdere ontwikkeling van een flexibele en integratieve hermeneutische methodologie voor de interpretatie van primaire teksten binnen levensbeschouwelijk onderwijs. Toekomstig onderzoek kan zich richten op het identificeren van huidige uitdagingen en beperkingen, het verbeteren van bestaande methoden, en het ontwikkelen van effectievere benaderingen en gestandaardiseerde criteria voor 'adequate hermeneutische interpretatie', welke onderscheiden van 'inadequate hermeneutische benaderingen'. Hierdoor kan de objectiviteit en kwaliteit van hermeneutische interpretaties binnen het levensbeschouwelijk onderwijs aanzienlijk worden verbeterd en toetsbare criteria worden toegepast in het onderwijs.

---

¹³⁴ Elizabeth A. Clark. *History, Theory, Text: Historians and the Linguistic Turn*, (Cambridge MA, Harvard University Press, 2004), pp. 137-140.

¹³⁵ Quentin Skinner, 'A Reply to my Critics,' in J. Tully, *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics* (Cambridge, Cambridge University Press, 1988), pp. 265-272.

Bibliografie

- ❖ Behr, John. *Asceticism and Anthropology in Irenaeus and Clement*. Oxford: Oxford University Press. 2000.
- ❖ Behr, John. *John The Theologian and his Paschal Gospel, a Prologue to Theology*. Oxford: Oxford University Press. 2019.
- ❖ Behr, John. *The Way to Nicea, The Formation of Christian Theology*. 1. Vol. 1. St. Vladimir's Seminary Press, 2001.
- ❖ Behr, John. *Origen, On First Principles*. New York: St. Vladimir's Seminary Press, 2017.
- ❖ Clark, Elizabeth A. *History, Theory, Text: Historians and the Linguistic Turn*. Cambridge MA: Harvard University Press, 2004.
- ❖ Clement of Alexandria. *Exhortation to the Greeks, The Rich Man's Salvation, To the Newly Baptized*. Translated by George W. Butterworth. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1919.
- ❖ Davidsen, Markus A. "Voorstel Basiscurriculum Levensbeschouwing En Religie." *Nartex*, 2020, 15–26.
- ❖ Jasper, David. *A Short Introduction to Hermeneutics*. Louisville: John Knox Press, 2004.
- ❖ Dijk-Groeneboer, Monique van. *Handboek Vakdidactiek Levensbeschouwing & Religie: Leren Leven Vanuit Je Wortels*. Tilburg, Expertisecentrum Levensbeschouwing en Religie in het Voortgezet Onderwijs (LERVO), 2020.
- ❖ Estep Jr., James Riley. "Spiritual Formation as Social: Toward A Vygotskian Developmental Perspective." *Religious Education* 97, no. 2 (2002): pp. 141–64
- ❖ Gadamer, Hans-Georg. *Truth and Method*. 2nd rev. ed. London: Continuum, 2004.
- ❖ von Geusau, Christiaan A. "What is Education?" in *The European Conservative*, 15-01-2022, <https://europeanconservative.com/articles/essay/what-is-education/>
- ❖ Gore-Jones, Lydia. "Irenaeus and Jewish Apocalyptic Traditions." *Phronema* 34, no. 1 (2019): 1–23.
- ❖ Hays Richard. *Reading with the Grain of Scripture*. New York: T&T Clark. 2020
- ❖ Hays, Richard B. *Reading Backwards: Figural Christology and the Fourfold Gospel Witness*. Waco, TX: Baylor University Press, 2014.
- ❖ Heine, Ronald E. Torjesen, Karen Jo. *The Oxford Handbook of Origen*. Oxford, Oxford University Press. 2022
- ❖ Kinzig, Wolfram. *Faith in Formulae, a collection of Early Christian Creeds and Creed-related texts*. Oxford: Oxford University Press. 2017

- ❖ Manoussakis, John P. "The Anarchic Principle of Christian Eschatology in the Eucharistic Tradition of the Eastern Church.", *The Harvard Theological Review*, no. 100-1 (2007): pp. 29-46
- ❖ Osborne, Eric F. "Reason and the Rule of Faith in the Second Century AD." In *The Making of Orthodoxy, Essays in Honour of Henry Chadwick*, geredigeerd door Rowan Williams. Cambridge, Cambridge University Press. (1989): pp. 40-61
- ❖ Osborn, Eric F. *Clement of Alexandria*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- ❖ Piaget, Jean. *The Language and Thought of the Child*. Third Edition. London: Routledge. 1923 (trans. 1959, reprint 2015)
- ❖ Plátová, Jana. "Clement of Alexandria's Homily Quis Dives Salvetur? and Its Pastoral Challenges for Alexandrian Christians." *Vox Patrum* 85 (2023): 7-22.
- ❖ Schmemmann, Alexander. *Introduction to Liturgical Theology*. New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1966.
- ❖ Skinner, Quentin. "Meaning and understanding in the History of Ideas" in *Visions of Politics, Volume I: Regarding Method*. Cambridge: Cambridge University Press. 2002.
- ❖ Skinner, Quentin. "Meaning and Understanding in the History of Ideas." In *The Return of Grand Theory in the Human Sciences*, geredigeerd door Quentin Skinner, pp. 15-37. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- ❖ Skinner, Quentin. "A Reply to my Critics." In *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics*, geredigeerd door J. Tully. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- ❖ Stewart, Alistair. *On the Two Ways, Life or Death, Light or Darkness: Foundational Texts*. Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 2011.
- ❖ Stewart, Alistair C., trans. *On Pascha. By Melito of Sardis*. Crestwood: Saint Vladimirs Seminary Press, 2016.
- ❖ Teece, Geoff. "Is It Learning about and from Religions, Religion or Religious Education? and Is It Any Wonder Some Teachers Don't Get It?" *British Journal of Religious Education* 32, no. 2 (2010): pp. 93–103.
- ❖ Teece, Geoff. "Understanding Religion and Being Religious." In *Religious Education in the Secondary School: An Introduction to Teaching, Learning and the World Religions*, geredigeerd door James Arthur and Robert Bowie, 77-89. London: Routledge, 2016.
- ❖ Walls, Jerry L. *The Oxford Handbook of Eschatology*. Oxford: Oxford University Press. 2008.
- ❖ Zaytseva, Irina V. "Religious Tradition of the Ancient World in the Interpretation by Clement of Alexandria." *Tomsk State University Journal*, no. 453 (2020): pp. 168–72.

Bijlage 1. Perspectieven van het vakgebied L&R

Perspectieven van het vakgebied L&R		
Perspectief	Kernvraag	Enkele kerninzichten of 'elementaria'
1. Zingevingperspectief	Welke bestaans vragen liggen ten grondslag aan levensbeschouwing en religie?	<ul style="list-style-type: none"> • Uit de menselijke conditie (we lijden en gaan dood, en ons analytisch vermogen en morele inzicht is beperkt) vloeien universele existentiële vragen voort (zoals: heeft het leven zin? wat gebeurt er na de dood? wat is goed/kwaad?). • Levensbeschouwingen en religies bieden antwoorden op deze bestaansvragen.
2. Fenomenologisch perspectief	Wat zijn levensbeschouwingen/religies en hoe gaan ze in hun werk?	<ul style="list-style-type: none"> • Levensbeschouwingen en religies bestaan uit een aantal dimensies, waaronder een doctrinaire, rituele en ethische dimensie. • De dimensies van een levensbeschouwing of religie hebben invloed op elkaar. Participatie in rituelen helpt bijvoorbeeld het geloof levend te houden.
3. Vergelijkend perspectief	Welke verschillen en overeenkomsten vertonen levensbeschouwingen en religies?	<ul style="list-style-type: none"> • Levensbeschouwingen/religies kunnen worden ingedeeld in typen, op basis van verschillen en overeenkomsten betreffende een bepaald kenmerk. Gebaseerd op het godsbeeld kan bijvoorbeeld onderscheid worden gemaakt tussen polytheïstische, monotheïstische en atheïstische levensbeschouwingen. • Binnen elke levensbeschouwelijke of religieuze traditie bestaan grote verschillen. Aanhangers van dezelfde traditie kunnen heel verschillend over dezelfde kwestie oordelen en nog steeds allemaal tot dezelfde traditie behoren.
4. Antropologisch perspectief	Welke rol spelen levensbeschouwingen en religies in het leven van gewone mensen?	<ul style="list-style-type: none"> • Alle mensen hebben een persoonlijke levensbeschouwing. De persoonlijke levensbeschouwing kan elementen bevat ten van een of meerdere levensbeschouwelijke tradities. • In de geleefde levensbeschouwing/religie van gewone aanhangers staan soms andere zaken centraal dan in de officiële levensbeschouwing/religie van instituties en formele traditievertegenwoordigers.
5. Historisch perspectief	Hoe ontstaan en ontwikkelen levensbeschouwingen en religies zich?	<ul style="list-style-type: none"> • Levensbeschouwingen en religies zijn niet statisch, maar veranderen door de tijd heen. • Levensbeschouwingen/religies en hun bronteksten (zoals heilige boeken) zijn mede gevormd door de historische context waarin ze tot stand zijn gekomen.
6. Demografisch perspectief	Hoe zit het levensbeschouwelijke veld in elkaar?	<ul style="list-style-type: none"> • Veranderingen in de samenstelling van het levensbeschouwelijke veld zijn gevolgen van o.a. migratie, cohortverandering, socialisatie en bekering. • Door het secularisatieproces is de invloed van religie op westerse samenlevingen over de afgelopen eeuwen afgenomen (maar in de rest van de wereld is dat niet zo).

Perspectieven van het vakgebied L&R		
Perspectief	Kernvraag	Enkele kerninzichten of 'elementaria'
7. Maatschappelijk perspectief	Hoe kan kennis over levensbeschouwing en religie ons helpen om te gaan met maatschappelijke vraagstukken?	<ul style="list-style-type: none"> • Gedegen kennis van de in Nederland aanwezige levensbeschouwingen en religies en het vermogen om met anders denkers in dialoog te treden kan solidariteit en sociale cohesie vergroten in een levensbeschouwelijk diverse samenleving. • De Nederlandse grondwet garandeert godsdienstvrijheid; dit grondrecht kan soms op gespannen voet staan met andere grondrechten (zoals het recht op lichamelijke integriteit).
8. Meta perspectief	Hoe komt het dat we denken en categoriseren zoals we dat doen?	<ul style="list-style-type: none"> • De analytische begrippen die we gebruiken om het vakgebied L&R te ondervragen (zoals levensbeschouwing, wereldreligie, sekte, magie, enz.) zijn niet neutraal, maar kunnen worden gebruikt om bepaalde levensbeschouwelijke fenomenen te (de)legitimeren. Door de ideologische lading van onze begrippen te (her)kennen, kunnen we voor oordelen beperken.
9. Persoonlijk perspectief	Wat is mijn eigen levensbeschouwing? Hoe verhoud ik me vanuit mijn levensbeschouwing tot de stof?	Dit perspectief kan leerlinggericht of traditiegericht worden ingestoken. Bij een leerlinggerichte insteek ligt het antwoord op de vraag 'wat betekent het voor mij?' per definitie open. Bij een traditiegerichte insteek kan de docent leerlingen inleiden in een duiding en waardering van de leerstof vanuit de eigen traditie.